॥ श्रीः ॥

RĀMĀYANA SĀRA SANGRAHA

BY

Muppirala VENKATACHARYA

Edited

BY

Panditaraja D. T. TATACHARYA SIROMANI, M. O. L.
Curator, Sri Venkateswara Oriental Institute, TIRUPATI.

Printed at
THE SRINIVASA PRESS, TIRUVADI
As Supplement to Udyana Patrika.

1942

[Price 12 As.

INTRODUCTION.

For the first time this *Rāmāyaṇa-sāra-saṅgraha* is being made available in print. The edition is based on two palm-leaf manuscripts in Grantha character, one belonging to the late *Ammāl Varadāchār Swāmi* of Purisai, a village in the North Arcot District, Madras and the other to Chakravarti *Srīnivāsāchār Swāmi* of *Sendanād*, a village in South Arcot Both the manuscripts appear to be at least a hundred years old.

One of the two manuscripts gives the author's name as *Venkatāchārya* There are many palm-leaf manuscripts of the work in the Library of Sri Venkatesvara Oriental Institute, Tirupati The following is the colophon found in one of them (6856) which was purchased from a gentleman belonging to the Tirunelveli District

[illegible]

1012 [illegible] கரு உ சுக்ர வாரமும் இருவத்தைந்தாந் தேதியும் சித்ரா நக்ஷத்ரமும் கூடின சுபதினத்தில் எழுதி முடிந்தது சாமுவாதயார் வைகுண்ட லிகிதம் காரியதையை நம

A friend of mine tells me that '*muppuāla*' is the family name prefixed by some Andhras to their names The author perhaps belonged to Andhra-desa It is also said that '*muppuāla*' is

the name of the village where the family of the author lived and that on account of that it was used to be called so One *G(omatam) M(uppirāla) Raghavāchāriār* a teacher in Madras is said to be the 7th descendant of the author

The scribe calling himself *Sāmu 'Vādhyār'* chronicles the date of the completion of the transcription as the 15th of *Māgha*, Friday with black *caturthi* and *citrā nakṣatra* in the year 1012, *Durmukhi*. 1012 is of the Kollam era The corresponding English date is February 24, 1837 We thus are enabled to state definitely that the manuscript is today (4-4-'42) one hundred and five years, one month and eleven days old. The author of the work could not therefore be later than the 18th century

I doubt whether the title of the work *Rāmāyana-sāra-Saṅgraha* is an appropriate one, in as much as it does not give a correct idea of the contents of the work What the work is chiefly concerned with is the chronology of the whole story of the Ramayana though incidentally a few other topics such as the division of the divine *Pāyasa* (पायसम्) (pp 7-8) between his wives by the king Dasaratha and computation of divisions of army (pp 47-48) are dealt with

The work may be divided into three parts The first of them comprising two and a half pages gives as shown below a detailed but yet very short account of the eleven thousand years which Sri Rama is said to have lived on this earth -

Up to his return to *Ayodhyā* from *Mithilā* after his marriage with *Sītā* — 12 years.

His stay in *Ayodhyā* with *Sītā* — 12 years.

His exile — 14 years

	Years	Months	Days
[Left Ayodhya on *Chaitra* month bright *Panchami* day. Spent at Chitrakuta and abodes of rishis	10		
In Sutikshna's Asrama	2		
At Panchavati where Surpanakha was mutilated and fourteen thousand demons headed by Khara and Dushana were killed	1	1	25
Sita's abduction in *Jyeshtha bright Panchami* and events up to Sugriva's Coronation		2	
(Jyeshtha & Ashadha)			
Rest (winter)		4	
(Sravana to Kartika)			
Collection of his army by Sugriva and instructions to them regarding the direction and places to be searched		1	
(Margasira)			
Search for Sita and detention of the party underground		2	
(Pushya and Magha)			
The monkeys emergence from the subterraneous garden–Lying down unto death–Meeting with Sampati–*informing them* of the place of Sita's detention – Hanuman's feats and return to Rama at Risyamuka with news regarding Sita–Mobilisation to Lanka on the day of *Phalguna Pournami*			15
Black pratipat to tritiya— Reaching the sea-shore Rama lay on Dharbhasayanam			3

Construction of the bridge (Chaturthi to Ashtami)	5		
Fight (Ravana fell on the 15th day—Amavasya night)	7		
Disposal of Ravana's remains—Vibhishana's Coronation - Reunion with Sita - God's blessings - Arrival at Bharadwajasrama on way home on *Chitra bright Panchami day*)	5		
	14	0	0

Reign with *Sītā*	1000 Years
Reign without *Sītā*	9962 Years
Total	11,000 Years

The second part of the work (from the 16th line on page 3 to the 7th line on page 5) distributes these years of Rama's life over the 7 *Kāndas* of the *Rāmāyana* —

	Years	Months	Days
Bālakānda narrates his life of the first	12		
Ayodhyākānda ,, next	12	1	10
Aranyakānda ,, ,,	13	1	0
Kishkindhākānda ,, ,,	0	8	27
unaccounted	0	0	1
Sundarakānda describes *Hanumān*'s feats)	0	0	1½
Yuddhakānda	0	0	20½
Arrival at *Nandigrāma* on the bright sixth day and coronation on the following day	0	0	2
Uttarakanda 10968 (minus two days included in Yuddha)	10961	11	28
	11000	0	0

All the manuscripts consulted give invariably the number of years in respect of *Aranyakānda* as thirteen years and fifteen days (vide pages 4 and 24) It is however obviously wrong Rama's entry into the *Damdaka* forests is said to have taken place on *Vaisākha Pournami* and his arrival at *Pampā* is said to have taken place on *Jyeshtha dark pratipat* the fourteenth year The *Vaisākha Pournami* of this year completes the 13th year and it must be a month from this day to *Jyeshtha-Pūrnimā* the next of which was *Jyeshtha dark pratipat* the day of Rama's reaching *Pampā*

Again the number of months first given (page 4) regarding the *Kishkindhākānda* 3 months and 12 days is contradictory to that given subsequently which is 8 months and 27 days and which accords with facts of the *Kānda*

Further there is a gap of one day between 1½ days of *Sundarakānda* and 22½ days of *Yuddhakānda*, the later half of *Phalguna Suddha Chaturdasi* and the first half of the succeeding *Pūrnimā* It is included neither in the Sundara nor in the *Yuddhakāndā*

The third and the final part which runs to the very end of the work substantiates the statements made in the earlier two parts

There is no doubt that Venkatacharya's is not the first attempt to fix the dates of events in Rama's life His reference to some *Grantha Karta* p. 21 who are said to have definitely calculated the time of Rama's stay at the *Asrama* of *Suti-*

(Su 37·8) declares that *Sītā* was carried away by *Rāvana* on the bright *Pratipat* day in the month of *Jyeshtha* Govindaraja did not forget this passage but explains it as having reference to the period of time fixed by *Rāvana* for *Sītā's* persuasion and yielding in his favour, rather than to the period of time calculated from the day of abduction The rest of the verse lends support to this view alone

द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम ।
रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥

Further according to this interpretation the word वसन्त used frequently in Rama's outburst in the first sarga of the *Kishkindhākānda* need not be twisted to mean the month of *Jyeshtha* as is done by Venkatacharya (p 24)

Besides *Rāmānujīyam* Venkatacharya mentions *Kālaprakāsikā* The author of this work Narasimha appears to have lived after the 15th century This enables us to fix the upper limit of Venkatacharya's time

The grammar and style of the work are very poor and fall very short of Venkatacharya's scholarly erudition in the epic and astrology There are lines in the work which are grotesque and grammatically and syntactically absurd For instance, I would draw the attention of ~~the~~ readers to the passage beginning with श्रीरामवाक्यं निशम्य लक्ष्मणेन on page 25 and continuing on the next

One important point to be noted in the work is that in many of the verses quoted here from

the *Rāmāyana*, readings are not the same as they are found in all the available printed editions of the epic On page 24 two slokas are quoted as spoken by Kabandha The second half of the first of these two slokas is not seen in the printed editions of the *Rāmāyana* The absence causes much difficulty in construing the verse properly though the commentators manage somehow to get over it Venkatacharya must have used a copy of the *Rāmāyana* which differed in respect of readings in very many places from those manuscripts on which the printed editions of the epic are based It is worthwhile to make an attempt to find out if possible that copy or any transcript of it

I may say in conclusion that I am not unaware of the fact that the edition is in no respect upto one's satisfaction and of the fact that in every respect it requires improvement But the circumstances under which the Journal is coming out — the Sanskrit Journal, *Udyāna Patrikā* which depends on its subscribers few in number, and as whose 'Supplement' this *Rāmāyanasāra saṅgraha* is published — would not permit it to be better than what it actually is

Venkateswara Oriental Institute Tirupati 4th April 1942

D T Tatacharya.

* Vide Udyana Patrika Book XIV No 1 p 28

தணடகாரணயததில ரிஷிகளுடைய ஆசரமஸதானங களில வஸிததது ஒனபதுஞு பததுமீ இருபது நாள முன 40 நாளுடன 10ஞு ஆகிறது பிறகு ஸுதீக்ஷணாசரமவாஸம இரணடு வருஷம பஞசவடியில ஒரு வருஷம ஒரு மாதம இருபததைநது நாள இநத ஸமயததான சூரபபணகையின காது மூககறுததகதும, கரதூஷணா முதலிய அரககாகளைக கொன றதும, பிறகு மாரீசனுடன வநது ராவணன ஸீதையை அபஹரிததுசசென றது யுவஞு ஜயேஷடமீ சுகலபக்ஷததை யில ஸீதையை ராவணன எடுததுச சென றது அது முதல பததுமாதம ஸீதைககு லஙகாவாஸம, (சைததரமாதமே ஸீதாபஹரணம அது முதல ஒரு வருஷம லஙகாவாஸமெனறு கிரா ஸ்ரீகோவிநதராஜா) அதனபிறகு சுநதரகாணடததை யில ஹநுமானைப பாாததது இததத நாள வரையில உளள கதை ஆரணயகாணடததில சொலலபபடுகிறது

மேல கிஷகிநதாகாணடததில உளள கதைகளெலலாம நடநத காலம 8 மாதம 27 நாள

ஸுநதரகாணடம 11 நாளில நடநத விஷயஙகளைக கூறுகிறது பாலசநதிரகால தரயோதசி பாரத காலததில மகேநதரபாவததிலிருநது ஹநுமான ஆகாயமாாககமாயச சென று பகல இருபததைநது நாழிகைக லஙகையை அடைநது இருளவரை காததிருநது வெளியிலே இருநது ராததிரி உட புகுநது ஸீதையைத தேடி பினராததிரியில ஸீதையைக கணடு பேசி உதயமாகிறதுபாாதது ராக்ஷஸாகளைக கொனறு இநதிரஜிததோடு போா புரிநது ராவணனைக கணடு இலஙகையைத தகிதது மறுபடியும ஸீதையைப பாாதது விடடு அனறு, அதாவது சதுாததசி ஸாயஙகாலம ஸ்ரீராமனிடம வநதுசோநதாா

மாாகழி மாதம பெளாணமி இது ஸோடுவனவாஸததில 13 வருஷம 11 மாதம 10 நாள ஆகிறது பெளாணமி மததியானமே யுததயாததிரையின ஆரமபம மேல 20 நாள நடநதவிஷயம பினவருமாறு அனறு இரவும எஙகும நிறகாமல சென று பாரதவா ஸாயஙகாலம கடறகரையை அடைநதனா அது முதல அனறிரவு தாபபசயனம சதுாததி முதல அஷடமி

ஸாயங்காலம் வரையில் அணை கட்டினாரு. அன்றிரவே ஸுவேலபர்வதம் ஏறினது நவமி மத்தியானத்திற்கு மேல் த்வந்தயுத்தம். அன்றிரவே நாகபாசபந்தனம். கருடன் வருகை தூம்ராக்ஷன் வஜ்ரதம்ஷ்ட்ரன், அகம்பனன் இவர்களின் வதம் தசமி காலை ப்ரஹஸ்த வதம் அன்று ராவணன் கிரீடபங்கம், கும்பகர்ணன் எழுதல், அவன் வதம், அதிகாயன் தேவாந்தகன் முதலிய குமாரர்களின் வதம் இவையெல்லாம் பகல் 25 நாழிகைக்குள் பிறகு ஸாயங்காலம்வரை இந்த்ரஜித்தின் ப்ரஹ்மாஸ்த்ரயுத்தம் அஸ்தமயத்திற்குப் பிறகு ஹநுமான் ஓஷதியைக் கொண்டுவந்து ஸேனாவானரங்களும் பிழைத்தெழுந்து பிறகு ஓஷதிபர்வதம் முன்னிருந்த இடத்தில் கொண்டுவைக்கப்பட்டது இரவு 20 நாழிகைக்கு அப்பொழுது ஸுக்ரீவன் கட்டளைப்படி வானரர்கள் கொள்ளியிட்டு லங்கையைக் கொளுத்தியது பிறகு கும்பன் நிகும்பன் முதலிய பல ராக்ஷஸர்களின் வதத்தோடு அவ்விரவு முடிந்தது. ஏகாதசி உதயத்திற்குப் பிறகு மகராக்ஷவதம் இந்த்ரஜித் வந்து ஓடினது மறுபடி மேற்குவாசலில் வந்து ஹநுமானுக்கெதிரில் மாயாஸீதையைக் கொன்று எல்லோரையும் இப்படி மோஹிப்பித்து நிகும்பிலைக்குச் சென்றது இதை விபீஷணவாக்யத்தால் அறிந்த ஸ்ரீராமனால் கட்டளையிடப்பட்ட லக்ஷ்மணன் அன்று ஸாயங்காலம் நிகும்பிலைக்குப் போனது அது முதல் மூன்றாவது இந்த்ரஜித் யுத்தம். த்ரயோதசி ராத்திரி பிரதோஷத்தில் அவன் வதம்

சதுர்த்தசி அருணோதயகாலத்தில் ராவணன் புறப்பாடு முதலியன உதயத்திற்குப் பிறகு மூன்று நாழிகையில் மூலபல மழிந்தது பிறகு அன்று யுத்தம் நடக்கவில்லை அமாவாஸையில் ராவணயுத்தம் அவ்விரவு பிரதோஷத்தில் அவன் வதம் சைத்ரசுக்லப்ரதமையில் மந்தோதரி அழுகை ராவண ஸம்ஸ்காரம் முதலியன த்விதீயை விபீஷணபட்டாபிஷேகம் த்ருதீயை ஸீதாசுத்தி, பிரம்மஸ்துதி, தேவர்கள் ஸ்துதி தசரதரைக் கண்டது, சதுர்த்தி தேவர்கள் வெகுமானம் அயோத்யைக்குப் புறப்பட்டது, கிஷ்கிந்தைக்குச் சென்றது பஞ்சமி பரத்வாஜாச்ரமம் சேர்ந்தது அப்பொழுது ஸ்ரீராமன் வரவை ஹநுமான் பரதனுக்கு அறிவித்தது

இத்துடன் பதினாலு வருஷம் பூர்த்தியாயிற்று. மறுபடி நந்திகிராமஞ்சென்றது. அன்றிரவே அயோத்யாப்ரவேசம். மறுநாள் ஸ்ரீராமபட்டாபிஷேகம்.

இப்படி 22½ நாளில் நடந்த கதை யுத்தகாண்டத்தில் கூறப்படுகிறது.

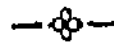
ஸீதாபிராட்டியுடன் ஸ்ரீ ராமன் ராஜ்யபரிபாலனம் செய்தது ஆயிரம் வருஷம். காட்டில் விடப்பட்ட ஸீதை ஸ்ரீவால்மீகி ஆச்ரமத்தில் இருந்தது 12 வருஷம். இத்துடன் ஸ்ரீராமனுக்கு வயது 1050. பிறகு 9950 வருஷம் அவர் ராஜ்யபாலனம் செய்து கடைசியில் ப்ராதாக்களுடனும் ப்ரஜைகளுடனும் ஸ்ரீவைகுண்டம் சென்றார்.

இவையெல்லாம் உத்தரகாண்டத்தில் கூறப்படுகிறது.

ஸ்ரீஸீதாபிராட்டியின் கால நிர்ணயமும் தனியாக இந்நூலில் அநுக்ரமமாகக் காட்டப்பட்டிருக்கிறது. அது கீழ்க்கண்டவாறு—ஸ்ரீஸீதாதேவி பூமியில் இருந்தகாலம் மொத்தம் 1048 வருஷம். இதன் விவரமாவது—

பூமிக்குள்ளேயிருந்தது நான்கு வருஷம். சார்வரியில் ஸ்ரீவைகுண்டத்திலிருந்து பூமிக்குள் வந்து சேர்ந்து பிறகு நவமியன்று ஜனகருடைய யாகபூமியிலிருந்து வெளிப்பட்டது. அன்று முதல் ஆறு வருஷம் ஜனகருடைய க்ருஹவாஸம். பூமிக்குள்ளிருந்த காலமும் சேர்த்துக் கணக்கிட்டால் ஆகவே அப்பொழுது விவாஹத்திற்குரிய வயது என்பது பொருந்தும். ஜனனம் பால்குன பூர்ணிமையில் விவாஹம். பிறகு பன்னிரண்டு வருஷம் அயோத்யாவாஸம். அதன் பின் அரண்யவாஸம். அந்த பதினான்கு வருஷம் இரண்டு மாதம் ஸ்ரீராமனுடன் இருந்தது. பத்து மாதம் ராவணன் வீட்டில். ஸ்ரீராமனுடன் பட்டாபிஷேகம். பிறகு அயோத்தியில் ஆயிரம் வருஷம். வால்மீகி ஆச்ரமத்தில் பன்னிரண்டு வருஷம். பிறகு பூமிப்ரவேசம். ஸ்ரீராமனுடன் இருந்தகாலம் மொத்தம் 1025 வருஷம் 2 மாதம். பிரிந்திருந்த காலம் 22 ஷ 10 மாதம். இது தவிர பாயஸவிபாகம் முதலிய சில விஷயங்களும் இந்நூலில் விசாரிக்கப்பட்டிருக்கின்றன.

शोधनिका ॥

पृ. पं. शुद्धम्

१ १६ दशानामीति
३ ११ श्रवणेन लोका
४ २ पञ्चदशादिनोत्तरवयो-
दश ['पञ्चदश' इत्येव
अत्र उत्तरत्र च सर्वेषु
दृष्टेषु कोशेषु दृश्यते
तथाऽपि 'मासोत्तर'
इत्येव भाव्यम्] [व्यम्
,, ४ 'सप्तविंशति' इति भा-
,, १५ स्थितिः सहस्रम्
५ १ केदाश्रमे
,, २ विनाऽऽसनं द्वाविंशति
८ २२ 'तेषा जन्म 'इत्यादि
श्लोकार्धं पृथक्पङ्क्तिक
९ ४ कौसल्यावाक्यम्—
,, २० अभ्यागतङ्गमहा
१० १९ ततश्च्युत्त आवास
१४ १ पट्टाभि
,, २ पुण्यः
,, १४ स नोत्कण्ठितुम्
,, २१ पितुर्भूयः
१७ १९ कार्यत्वाच्च दशाहं अमा
१८ १३ त्रिपि
,, २१ समुत्थित-
२० २१ विंशति ...वन् परि
२३ १६ (दिनैः ऊनाः)
२५ २१ इति

२६ १ इत्यादि—
,, ३ शमितकोपः ।
,, २३ ['दिग्भ्यः' इति युक्तम् ।
'दैशिकाः' 'देशात्'
इत्यन्यत्र दृष्टौ पाठौ]
२८ २ छायाग्राहिणीमपि
[लङ्घ्य
२९ ३ तदानीमेव
३० १७ सपित ऋश्य
, २२-३ [केषुचित् कोशेषु
'अस्मिन् मुहूर्ते' इत्यादि
अर्धत्रयं अनन्तरपुटे(३१)
'अभिषयाम' इत्यस्माद्-
धारपर दृश्यते। तद्युक्तं
भाति]
३४ २१ किन्तु [न
३७ ७ प्रदीप्तित्यत्र राजत्वा-
,, २० तवेति अष्टम्यां रात्रि
,, ,, नवम्या प्रातः
,, २१ युद्धप्रारम्भः [इति
क्वचित्]
,, २२ अवतीर्य च
४० १ इति ।
,, १५ तथा गुल्मा [इति क्वचि-
,, १६ एव [क्वचिन्नास्ति] [न
,, १७ इत्युक्तत्वात्
४१ ७ यत्समानो

पृ.	पं	
४१	१०	स्वपिति राक्षसः
,,	१३	शयिता
,,	१८	पञ्चदिनानि . बन्ध-नम् [इति क्वचित्]
,,	२२	इत्यत्र (ह कश्चिन्नास्ति । 'दश-म्याः' इति पञ्चम्या युक्त भवितुम्)
,,	२४	रात्रिन्दिवमपि जाग्रत्त्वात्
४२	३	निर्गय
,,	४	पताधित्वा मुहूर्तं तु
,,	५	खण्डमूलो विकृतो दा-वदग्ध इव द्रुमः । इति
,,	७	'द्रुयशोभन.''द्रुय'[इत्य-पि पाठ' । अमरकोशे इदमिदानीं न दृश्यते]
,,	११	अङ्कः पञ्चम
,,	२२	तिरस्कृत्य आगत.
,,	२३	स त समुत्थाय
४३	४	इति न शङ्कते
,,	१०	दृष्ट्वा तु
,,	११	युद्धमध्ये कालात्ययस्य
,,	११-१२	भावादनिक्षिप्तत-या नीत इत्येव
४४	८	सुग्रीववचनम्—
,,	११	नाक्रामतीत्यर्थः
,,	२०	विव्याध
,,	२४	वाक्यम्—
,,	१८	ततः प्रेक्ष्य
४८	८	अनीक दशसाहस्र
४९	८	इति।
,,	१८	इत्युक्त्वा सपरि
,,	२०	अर्घ्यादृमे (?)
५३	१	इत्यादि ।
५५	३	इति । ['किञ्च ' इत्यादि न्यकव्यम्]
५६	१	इति प्राधान्येन उक्तं । ततः प्रकृतिप्रत्युपस्था नम्— 'नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः।' इति । ततः
,,	४	इति ।
,,	,,	सुग्रीवप्रेक्षणीयनिवेदन [इति युक्त भवितुम्]
,,	५	प्रदीपाश्च

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्रामायणसंग्रहः ॥

श्रीवेङ्कटार्यविरचित. ।

श्रीपञ्चनदस्थ-श्रीनिवासमुद्रणालये

मुद्रितः ।

1940

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्रामायणसंग्रहः ॥

रामाय रामपदपङ्कजषट्पदाय
रामानुजाय भरताय सहानुजाय ।
देव्यै विदेहकुलमङ्गलदीपिकायै
वाल्मीकये हनुमते च नमो वदामः ॥

अत्र संग्रहो लिख्यते । स्वामिनो जननानन्तरमष्टमे वर्षे उपनयनम् । द्वादशे विश्वामित्रेण सह निर्गमनम् । ततस्ताटकावधयज्ञसंरक्षणसीतापाणिग्रहणाद्यनेकव्यापारयुक्तस्य श्रीरामस्य पुनरयोध्याप्रवेशपर्यन्तं द्वादशसंवत्सरा एव । ततः अयोध्यायां द्वादशसंवत्सराः । ततः पञ्चविंशेऽब्दे चैत्रशुद्धपञ्चम्यां वनप्रवेशः । तत्र चतुर्दशवर्षाणां ज्ञापकम् । अयोध्यातः निर्गमनमारभ्य चित्रकूटवासादिसकलऋष्याश्रमवासेन दश संवत्सराः । पुनः सुतीक्ष्णस्याश्रमे द्वौ संवत्सरौ । ततः पञ्चवट्यां वत्सरोपरि । पञ्चविंशतिदिनोत्तरं एकमासः । एतदर्वागेव शूर्पणखानासिकाछेदखरदूषणवधाद्यनेककृत्यानि निर्वर्तितानि । ततश्च चतुर्दशे वर्षे पञ्चदिनोत्तरदशमासान्ते ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि सीताहरणम् । ततो जटायुदर्शनसुग्रीवपट्टाभिषेकपर्यन्तं ज्येष्ठाषाढौ । ततः श्रावणमारभ्य कार्तिकपर्यन्तं तूष्णीं स्थितिः । मार्गशीर्षे सुग्रीवागमनम् । सर्ववानरमेलनम् । दिङ्निवेदनं च । ततः पुष्यमारभ्य सीतामार्गणम् । पुष्य एवावधिरपि । स च विन्ध्ये गतः । बिले गतो माघमासः । फल्गुनशुक्लत्रयोदश्यां हनुमतो लङ्काप्रवेशः । तद्रात्र्यां लङ्काशोधनम् । सीतासंवादादिसकलराक्षससंहारः । चतुर्दश्यां रावणदर्शनलङ्कादहनादि पुनरागत्य सीतावृत्तान्तनिवेदनं च । ततः पौर्णमास्यां मध्याह्ने ऋश्यमूकात् सकलवानरैः सह

श्रीरामस्य निर्गमनम् । तावत्पर्यन्तं ऋष्यमूके वासः पञ्चदशदिनोत्तरसप्तमासेषु । तदानीं वनवासस्य दशदिनोत्तरैकादशमासोत्तरत्रयोदशवर्षाणि गतानि। इतो विंशतिदिनकृत्यान्युच्यन्ते।

फाल्गुनशुद्धपूर्णिमामध्याह्न निर्गत्य रात्रौ क्वापि स्थित्वा कृष्णपक्षप्रतिपदि सायाह्न समुद्रस्योत्तरकूलप्राप्तिः । तदानीमेव प्रतिपद्रात्रिमारभ्य त्रिरात्र दर्भास्तरणशयनम् । चतुर्थीमारभ्य पञ्चदिनै. सेतुबन्धनम् । अष्टम्या साय सेतुबन्धनसमाप्ति· । तदानीमेव लङ्कानिकटप्राप्ति । तद्रात्र्यामेव सुवेलारोहणम् । नवम्या मध्याह्नात्पर द्वन्द्वयुद्धारम्भ· । तद्रात्र्यामेव नागपाशबन्धनम् , गरुडागमनं, धूम्राक्षवध· वज्रदंष्ट्राकम्पनवधश्च । दशम्या प्रात प्रहस्तवध· । तदानीमेव रावणकिरीटभङ्गकुम्भकर्णप्रबोधनतद्वधातिकायदेवान्तकादिकुमारवध · एतत्सर्वमपि दिवा पञ्चविंशतिघटिकाभ्य अर्वाक् । तत· इन्द्रजितो ब्रह्मास्त्रयुद्धमासायम् । अस्तमयानन्तर जाम्बवद्वाक्येन हनुमत ओषधिपर्वतानयनम् । सकलवानरजीवन च । पुन· पर्वतस्य यथास्थानं नयन च रात्रौ विंशतिघटिकाभ्य· अर्वागेव कृतम् । तदानीमेव सुग्रीवाज्ञया उल्काहस्तैर्वानरैर्लङ्कादहनम् । ततो रावणाज्ञया आगतानां कुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्घकम्पनानां वधेन तद्रात्रिर्गता । तत एकादश्यामुदयानन्तरं मकराक्षवध । तत इन्द्रजिदागमनम् । पुनः पलायन च । तत· पश्चिमद्वारेण निर्गत्य हनुमत्समीपे मायासीतावध· । तेन सर्वान् मोहयित्वा निकुम्भिलाप्रवेशः तद्वृत्तान्तश्रवणेन मूर्च्छाक्रान्तः श्रीराम· । विभीषणवाक्येन प्रकृतिस्थः सन् सकलवानरै सह विभीषणेन सह इन्द्रजिद्वधार्थं लक्ष्मणमचोदयत् लक्ष्मणश्च एकादश्या सायाह्ने निकुम्भिलां प्रविष्ट । तद्रात्र्या आरभ्य त्रिरात्रमिन्द्रजिद्युद्धम । त्रयोदश्यामपररात्रे इन्द्रजिद्वध । चतुर्दश्या मरुणोदये रावणप्रलापादि । तत उदयानन्तर घटिकात्रयेण मूलबल

वधः । ततो युद्धं नाभवत् । अमावास्यायां रावणयुद्धम् । तदारात्रे रावणसंहारः । चैत्रशुद्धप्रतिपदि मन्दोदरीप्रलाप । रावणसंस्कारादि । द्वितीयायां विभीषणपट्टाभिषेकः । तृतीयायां सीताशोधनादि, ब्रह्मस्तुत्यादि, सकलदेवतासंसर्ग, पितृदर्शनं च । चतुर्थ्यां सकलदेवताबहुमानादि । सकलवानरराक्षसैः सहायोध्याऽभिगमनम् । किष्किन्धाप्राप्तिश्च । पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमप्राप्ति । तस्यामेव हनुमता श्रीभरताय श्रीरामागमननिवेदनं च । षष्ठ्यां नन्दिग्रामप्रवेशः । तस्मिन्नेव दिने रात्रौ अयोध्याप्रवेशः । सप्तम्यां श्रीरामपट्टाभिषेक ।

एवं पञ्चमीपर्यन्त विंशतिदिनकृत्यान्युक्तानि । पञ्चम्यां चतुर्दशवर्षाणि पूर्णानि । ततो देव्या सह एकसहस्रवर्षं राज्यपरिपालनम् । ततो रजकवाक्यश्रवणेन । लोकापवादभीत्या तामन्तर्वत्नीं त्यक्तवान् । देवी च वाल्मीक्याश्रमे द्वादशवर्षं स्थितवती । तत्र कुशलवावपि जातौ । तत्र त्रयोदशे वर्षे देव्यामश्वमेधसभाया भूप्रविष्टाया, तया विना पुनरयोध्यामागत्य पञ्चाशदुत्तरनवशतोत्तरनवसहस्रवर्षाणि राज्यं कृतवान् । ततो भ्रातृभिर्जनैश्च सह श्रीवैकुण्ठलोकमध्यासीत् ।

इतः परं सप्तकाण्डानां कालनिर्णय. क्रियते—

पञ्चमत्रेतायुग चतुर्थभागे त्रिंशत्सहस्रवर्षेष्ववशिष्टेषु तदानींवर्तमानविलम्बिनामसंवत्सरे चैत्रशुद्धनवम्यां भगवत श्रीरामभद्रस्य जननम् । विश्वावसुसंवत्सरे चैत्रशुद्धपञ्चम्यां उपनयनम् । सौम्यसंवत्सरफाल्गुनपौर्णमास्यां सीताविवाहः । साधारणसंवत्सरचैत्रशुद्धद्वितीयायां अयोध्याप्रवेशः । अनेन द्वादशवार्षिकचरितप्रतिपादक बालकाण्डः ।

तत परमयोध्याया द्वादशवर्षाणि । दुन्दुभिसंवत्सरचैत्रशुद्धपञ्चम्यां वनप्रवेश । तद्वैशाखशुद्धपूर्णिमायां दण्डकारण्यप्रवेशः । चत्वारिंशद्दिनोत्तरद्वादशवार्षिकचरितप्रतिपादकः अयोध्याकाण्डः ।

युवसंवत्सरज्येष्ठशुद्धप्रतिपदि सीताहरणम् । तज्ज्येष्ठबहुलप्रतिपदि पम्पातीरगमनम् । पञ्चदशदिनोत्तरत्रयदशवार्षिकचरितप्रतिपादकः आरण्यकाण्डः ।

द्वादशदिनोत्तराष्टमासचरितप्रतिपादकः किष्किन्धाकाण्डः । तत्फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां हनूमतः समुद्रतरणम् । चतुर्दश्यां सायं पुनः किष्किन्धागमनम् ।

एकार्धदिनचरितप्रतिपादकः सुन्दरकाण्डः ।

तत्फाल्गुनामायां रावणवधः । धातुसंवत्सरचैत्रशुद्धपञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमगमनम् । षष्ठ्यामयोध्याऽभिगमनम् । सप्तम्यां पट्टाभिषेकः । अर्धदिनोत्तरद्वाविंशतिदिनचरितप्रतिपादकः युद्धकाण्डः ।

ततः एकसहस्रसंवत्सरं देव्या सह अयोध्यायां स्थितिः । ततो देव्या विना अयोध्यायां द्विषष्ट्युत्तरनवशतोत्तरनवसहस्रवर्षाणि राज्यं कृतवान् । तथा द्विषष्ट्युत्तरनवशतोत्तरदशसहस्रवर्षचरितप्रतिपादकः उत्तरकाण्डः समाप्तः । एवमेकादशसहस्रवर्षाणि ।

सीतायाः भूमौ स्थितिः । सहस्रवर्षोपरि अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि । एतेषां विभागः । भूमावदर्शनेन चतुर्वत्सराः । शार्वरीसंवत्सरे वैकुण्ठलोकात् भूमाववतारः । ततः क्रोधिसंवत्सरचैत्रशुद्धद्वितीयायां भूमेर्निर्गमनम् । ततः षड् वर्षाणि जनकराजगृहे वासः । भूगर्भत्वात् तदा वयोधर्मकार्यकारी । अतः

'पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता'

इत्यपि सङ्गच्छते । सौम्यसंवत्सरफाल्गुनपूर्णिमायां विवाहः । ततो द्वादशवार्षिकः अयोध्यावासः । दुन्दुभिसंवत्सरे वनप्रवेशः । तत्र त्रयोदशवर्षोपरि द्वौ मासौ स्वामिना सह वासः । ततो रावणगृहे दश मासाः । धातुसंवत्सरे पट्टाभिषेकः । ततः अयोध्यायामेव सहस्रवर्षाणि । ततो वाल्मी

काश्रमे द्वादशवर्षाणि । ततो भूप्रवेशः । स्वामिना सहासनं एकसहस्र-वर्षोपरि पञ्चविंशतिवर्षाणि द्वौ मासौ च । विनाऽऽसनं विंशतिवर्षोपरि दश मासाः । एवमष्टाचत्वारिंशदुत्तरसहस्रवर्षाणि ।

स्वामिनो भूमौ स्थितिः एकादशसहस्रवर्षाणि । देव्या सहासन सहस्रवर्षोपरि द्विमासोत्तरपञ्चविंशतिवर्षाणि । विनासन नवसहस्रोपरि दश-मासोत्तरचतुस्सप्तत्युत्तरनवशतवर्षाणि । एवमेकादशसहस्रवर्षाणि । एवं काल-निर्णय ।

तत्र श्रीमद्रामायणसंग्रह मोदाहरणतयोच्यते ।

वैवस्वतमन्वन्तरपञ्चमत्रेतायुगे चतुर्थभागे तदानीं वर्तमानविलम्बि-संवत्सरचैत्रशुद्धनवम्यां बुधवासरे मध्याह्ने श्रीरामावतारः ।

मध्याह्ने कर्कटे लग्ने जातो रामस्स्वयं हरिः । इति लग्न कर्कटम् । तत्कालग्रहसम्पत्तिः । अश्विनीतृतीये सूर्य उच्चस्थः । पुनर्वसुचतुर्थे चन्द्रः । पुष्यप्रथमे गुरुरुच्चस्थः । गुरुचन्द्रयोगः । श्रवणतृतीये कुजः उच्चस्थः । स्वातीचतुर्थे शनिरुच्चस्थः । रेवतीचतुर्थे शुक्र उच्चस्थः । एवं पञ्च ग्रहा उच्चस्थाः । उत्तरप्रोष्ठपदाचतुर्थे बुधो नीचस्थः । पूर्वफल्गुनीचतुर्थे राहुः । पूर्वप्रोष्ठपदाद्वितीये केतुः । एवं तत्कालग्रहसम्पत्तिः ।

त्रेताया चतुर्थभागे विलम्बिसंवत्सरे चैत्र एव पञ्च ग्रहा उच्चाः भवेयुः । इतरेषु तथा नास्ति । अतो विलम्बिसंवत्सरे स्वाम्यवतार इति निर्णीतम् । एतस्योदाहरणं कालप्रकाशिकायाम् ।

प्रमाथिखरशोभकृद्राक्षसप्रभवेषु च इत्यादिना विलम्बीति सिद्धम् ।

खरसंवत्सरे गुरोः धनुषि विद्यमानत्वेन शनेः कर्कटके विद्यमानत्वात् । खरसंवत्सराद्विलम्बिसंवत्सरस्याष्टमत्वात् विलम्बिसंवत्सरे कर्कटके गुरुः । श्रीरामजननकाले कर्कटकबृहस्पतित्वात् विलम्बीति सिद्धम् । खरसंवत्सरे कर्कटकशनित्वात्, विलम्बिसंवत्सरे तुलाशनिः । स्वामिनो जननवेलाया

कर्कटकगुरुत्वात् । अत एव तुलाशनित्वात् तदानीं शनिगुर्वोरुच्चस्थानास्थित-त्वात् विलम्बिसंवत्सरस्य तथात्वात् । इतरेषां तदभावाद्विलम्बीति सिद्धम् ।

पञ्चमत्रेतायुगस्योदाहरणम् । दशाध्यायसम्मिते श्रीरङ्गमाहात्म्ये भगवन्तं प्रतीक्ष्वाकौ तपः कुर्वति सति ब्रह्माणं प्रति श्रीरङ्गनाथस्य वचनम् ।

श्रीभगवानुवाच —

'त्वयार्चितोऽहमधुना श्रीरङ्गे धाम्नि पङ्कज ।
अयोध्यां गन्तुमिच्छामि रघुभिः परिपालिताम् ॥
ते मां तत्रार्चयिष्यन्ति चतुर्युगचतुष्टयी ।
तत परं प्रयास्यामि कावेरीं चोलरक्षिताम् ॥
चन्द्रपुष्करणीतीरे शयिष्येऽहं चतुर्मुख ' ॥

इति । निशम्य ब्रह्मणा इक्ष्वाकवे इदमुक्तम् । स च प्रथमत्रेतायुगे अयोध्यायां प्रतिष्ठाप्य उत्सवादि कृतवान् तथा हि—

'फाल्गुने मासि देवस्य नक्षत्रे भगदैवते ।
उत्सवावभृथं चक्रे पुत्रपौत्रैस्समन्वितः ॥

ततश्च — त्रेतायुगे पञ्चमे तु राजा दशरथोऽनघ ।
पुत्रार्थं हयमेधेन यष्टुं समुपचक्रमे ॥'

इति । अनेन श्रीरामावतारः पञ्चमत्रेतायुग इति सिद्धम् ।

किं च —

अथ मीनरवौ मासे वसन्ततौ शुभान्विते ।
प्राजापत्ये च नक्षत्रे भद्रायां मन्दवासरे ॥
तस्मिन् काले शुभे लग्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
इक्ष्वाकूणां कुलधनमात्मनोऽभ्यधिकं तथा ॥
श्रीमद्रङ्गमहद्धाम सद्विजं सपरिच्छदम् ।
विभीषणाय दत्तं स्यात् प्रियाय प्रियकारिणे ॥

धातुसंवत्सरे चैत्रशुद्धसप्तम्यां श्रीरामपट्टाभिषेकः । तदानीं पुष्यो भवति । तत्र बहुलामावास्यायां रोहिणीनक्षत्रयुक्तस्थिरवासरे उदयकाले दृष्टं भवति । तथा श्रीमद्रामायणेऽपि

• लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः । 6 131 90

गृहीत्वा गमनवेलायां ब्रह्मणा सहोक्तप्रकारेण 'कावेरीं चोलरक्षिता'मिति कावेरीमध्यदेशे शयनम् । एभिरुदाहरणैर्वैवस्वतमन्वन्तरे पञ्चमे त्रेतायुगे चतुर्थभागे त्रिंशत्सहस्रवर्षेष्ववशिष्टेषु तदानीं वर्तमानविलम्बिसंवत्सरे चैत्रशुद्धनवम्यां बुधवासरे मध्याह्ने श्रीरामजननम् । तथा श्रीमद्रामायणे—

ततस्तु द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ । 1.18 8
नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चसु ॥
ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह । 9
प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
कौसल्याऽजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ 10

अत्र पायसविभागः—

कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा । Kau
अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥ Su
27 कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् । Kai
प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् ॥
28 अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ॥

अत्रार्थस्तु प्रतीयते कौसल्यायै पायसार्धं सुमित्रायै पादो भागः । कैकेय्यै अष्टमांशः । पुनश्च सुमित्राया अष्टमांशः । एवं सति उत्तरत्र विरोधः ।

साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः भरतः कैकयीसुतः । 1.18 13

एतेन पूर्णपायसस्य चतुर्भागः ।

उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत् सुतौ ।
वीरौ सर्वास्त्रकुशलौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥

श्रीरामस्यार्धसमन्वितावित्यर्थः । एतदानुगुण्येनार्थः कार्यः । अर्धादर्धमित्यत्र कौसल्यायाः अर्धं दत्त्वा अवशिष्टार्धं द्विधा विभज्य एकस्मादर्धादर्धमित्यूह्यम् । कैकेय्यै चावशिष्टार्धमित्यत्र अवशिष्टं च तदर्धं चेति कर्मधारयः । न तु षष्ठीतत्पुरुषः । अतस्साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भाग इति सङ्गच्छते । विष्णोरर्धसमन्वितावित्यत्रापि लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः प्रत्येकमष्टमांशत्वात् विष्णोः श्रीरामस्य अर्धसम्मिताविति वक्तुं सुकरम्* । तथा हि– लक्ष्मणस्य पादभागत्वे उभयोः श्रीरामस्यार्धसम्मितत्वं कथम् ? एकस्य लक्ष्मणस्यैवार्धसम्मितत्वात् । शत्रुघ्नस्याधिकत्वात् न च पूर्णपायसस्यार्धसम्मितत्वादिति वाच्यम् । तत्रापि पादांशन्यूनत्वात् । तस्मात् पूर्णपायसे लक्ष्मणस्य अष्टमांशत्वमेव । तथा उत्तरकाण्डे –

ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः ।
दृष्ट्वा प्रमुदितास्सर्वेऽपूजयन् ऋषिभिस्सह ॥ इति । 7/106/8

तत्राऽपि विष्णोः श्रीरामस्येत्यर्थः । तथा च पायसस्य अर्धसम्मितः श्रीरामः । पादसम्मितो भरतः । लक्ष्मणशत्रुघ्नावुभावपि पादसम्मिताविति सिद्धम् ।

एवं भागानुगुण्येन ज्येष्ठकनिष्ठत्वमपि । नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये इति पुनर्वसुनक्षत्रे श्रीरामजननम् । 'पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः' इति पुष्ये भरतजननम् । 'सार्पे जातौ तु सौमित्री' इति आश्लेषानक्षत्रे लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः जननम् । अतो लक्ष्मणापेक्षया भरतस्य ज्येष्ठत्वात् यौवराज्यार्हत्वं च न्याय्यमिति सर्वं समञ्जसम् ।

स्वामिनो जननादष्टमे वर्षे उपनयनम् । तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् ।

---

* अन्यथाऽसम्भवात् ।

आदिशब्दग्रहणात् जातकर्माद्युपनयनान्तानि । तच्च गर्भैकादशेषु राजन्यमिति बहुवचनात् बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् गर्भनवमपर्यन्तलाभः । तस्यैव मुख्यकालत्वात् गर्भनवमे निजाष्टमे उपनयनम् । तथा च वनप्रयाणसमये श्रीरामस्य पञ्चविंशतिवर्षे कौसल्यावाक्यम् ।

7 दश सप्त च वर्षाणि तव जातस्य राघव ।
आसितानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ इति । 2

उपनयनकर्मप्राप्तद्वितीयमौञ्जीबन्धनात् जन्मविवक्षया खल्वुक्तम् । तस्मादष्टमे वर्षे उपनयनमिति सिद्धम् । उपनयनं च द्वितीयजन्म । अत याज्ञवल्क्यः —

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।
तत्रास्य माता सावित्री पितास्त्वाचार्य उच्यते ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशः तस्मादेते द्विजास्स्मृताः ।इति ।

ततश्चतुर्वेदादिसकलचतुष्षष्टिकलापारगत्वम् । तथा हि —

ते चापि मनुजव्याघ्राः वैदिकाध्ययने रताः ।
पितृशुश्रूषणरताः धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ 1 18 35

ततो विवाहचिन्तनम् ।

अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ।
चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायस्सबान्धवः । 1·18 36

तदानीम्—

अभ्यागच्छन् महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः । 1 18 37

तदा राजवाक्यम्—

ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ।
न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ 1 20

3

षोडशवर्षस्य कति वर्षाण्यूनानीति संदेहे—

बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः । 3.38.6

इति मारीचवाक्येन स्पष्टम् । विश्वामित्रगमनवेलाया द्वादशवर्षस्य पञ्चचत्वारिंशद्दिनान्यूनानि । तथा हि— माघकृष्णद्वितीयाया विश्वामित्रेण सह अयोध्यातो निर्गमनम् । तस्य बलातिबलाप्रदानम् । सरयूतीरवासश्च ।

ऊषुस्तां रजनीं तीरे सरय्वास्सुसुखं त्रयः । 1.22.22

तृतीयाया कामाश्रमवासः ।

न्यवसन् सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा । 1.23.22

चतुर्थ्यां सायाह्ने ताटकावधः । रात्रौ तत्र वासः ।

उवास सुखितस्तत्र ताटकाया वने सुखम् । 1.26.35

पञ्चम्यामस्त्रोपदेशः सिद्धाश्रमप्रवेशश्च । पञ्चमीमारभ्य षड्रात्रं दशमीपर्यन्तं यज्ञसंरक्षणम् ।

अनिद्रौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् । 1.30.5

एकादश्यां शोणाकूलवासः ।

गतोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम ।

उत्तिष्ठति च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ॥ 1.34.14

अर्धरात्रात्परं चन्द्रोदयस्य वर्ण्यमानत्वात् कृष्णपक्षैकादशीति सिद्धम् ।

द्वादश्यां गङ्गातीरवासः ।

तस्यास्तीरे तदा चक्रुः तस्य वासपरिग्रहम् । 1.35.8

त्रयोदश्यां विशालापत्तनवासः ।

उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः । 1.48.9

चतुर्दश्यां प्रातरहल्याशापमोक्षः ।

त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ।

शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता । 1.49.18-19

तदानीमेव जनकयज्ञवाटिकाप्रवेशः । ततो जनकराजकृतपाद्या-र्घ्यासनादिसत्कारं लब्ध्वा उपविष्टेषु तदानीं मातृशापविमोचनश्रवणानन्द-भरितेन शतानन्देन विश्वामित्रमहिमोद्घाटनमासायम् ।

ततो जनकवाक्यम्--

कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लम्बते रविमण्डलम् ।
श्वः प्रभाते महातेजा द्रष्टुमर्हति मा पुन ॥

अमावास्यायां--

तत' प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिप ।
विश्वामित्रं महाभागमाजुहाव सराधवम् ॥

ततः विश्वामित्रवाक्यम् ।

धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ।
ततः--आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्धनु ॥
तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥

ततो जनकवाक्यम् ।

सीता रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ।
धर्मत कृषत' क्षेत्र लाङ्गलादुत्थिता तदा ।
वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ।
द्वादशाह तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मनीषिणः ।
यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसत्तमम् ।
उत्तरे दिवसे ब्रह्मन् फल्गुनीभ्यां मनीषिणः ।
वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ।

फाल्गुनपौर्णमास्यां विवाहनिर्णयं कृत्वा दशरथाह्वानाय दूतान् प्रेषितवान् । ते हि तृतीयायां मिथिलातो निर्गता ।

त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन् पुरीम् । / ।

षष्ठ्यामयोध्यां प्रविष्टाः । ततो दशरथस्तु पुरोहितधनाध्यक्षादिसकलपरिवारैस्सह सप्तम्यां निर्गत्य

कृत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् । 1.69.7

इति एकादश्यां मिथिलाप्रवेशः । तदानीं जनकेन समागम्य उपकार्याप्रवेशः ।

श्वः प्रभाते नरेन्द्रेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि । इति जनकवाक्यम् ।

द्वादश्यां पुनरागत्य वंशानुपूर्वकमुक्त्वा पुनश्च गतः ।

मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः । 1.72.20

त्रयोदश्यां प्रभातकाले चोत्थाय 'चक्रे गोदानमुत्तमम्' इति गोदानादि कृत्वा चतुर्दश्यां समावर्तनादिकं च कृत्वा

वैवाहिकं प्रशंसन्ति फल्गुनीभ्यां मनीषिणः । 1.72.13

इति पौर्णमास्यां विवाहः ।

इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ।
प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ 1.73.27
चत्वारस्ते चतसृणां पाणीन् पाणिभिरस्पृशन् । 1.73.35
ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्घुष्टनिनादिते ।
त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्यां महौजसः ॥ 73.40
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता । 1.73.38
विवाहो रघुमुख्यानां तदद्भुतमिवाभवत् । 1.73.37

ततः पञ्चदिनानि विवाहमहोत्सवः । फाल्गुनबहुलपञ्चम्यां गृहप्रवेशः ।

अथोपकार्यां जग्मुस्ते सभार्या रघुनन्दनाः ।
राजाऽप्यनुययौ पश्यन् सर्षिसङ्घस्सबान्धवः ॥ 1.73.41

तत्र त्रिदिनानि ।

अष्टम्यां — अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ॥
आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् । 1.74.1

ततः कन्याधनदानानि च ।

ततो दशम्यां प्रयाणसन्नाहः । मार्गे भार्गवरामगर्वापहारः ।

तथा हि—

वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणास्सुराः ।
पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सङ्घशः ॥

मार्गे पञ्चषदिनानि गत्वा द्वितीयायामयोध्याप्रवेशः ।

पुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्भिश्च महायशाः ।
प्रविश्य च गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियम् ॥

एवं पञ्चचत्वारिंशद्दिनानि । द्वादशसंवत्सराः पूर्णाः ।

एवं बालकाण्डः ।

ततो द्वादशवर्षाण्ययोध्यायां वासः। ततो गर्भाधानादिमहोत्सवः ।

तथा—

रेमिरे मुदिताः काले भर्तृभिः सहिता रहः ।

तया स राजर्षिसुतोऽभिरामया
समेयिवानुत्तमराजकन्यया ।
अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया
विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥

रावणसन्यासिनं प्रति सीतावाक्यम्—

उषित्वा द्वादशसमाः इक्ष्वाकूणां निवेशने ।
भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥
तत्र त्रयोदशे वर्षे राजयेनेक्ष्वाकुनन्दनम् ।

5

इति श्रीरामस्य पञ्चविंशतिवर्षे चैत्रमासे षष्ठ्याभिषेकारम्भ । तथा हि-

चैत्र श्रीमानयं मास पुण्य पुष्पितकाननः ।

यौवराज्याय रामस्य सर्वं समुपकल्पितम् ॥ 2·3 4

तदानीं कौसल्यावाक्यम्—

दश सप्त च वर्षाणि तव जातस्य राघव ।

आसितानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ 2 20 45

उपनयनानन्तरं सप्तदश वर्षाणि । वनप्रयाणसमये श्रीरामस्य पञ्चविंशतिवर्षाणि। सीताया अष्टादश वर्षाणि । तथा हि । वनप्रयाणसमयमभिप्रेत्यैव रावणसन्यासिनं प्रति सीतावाक्यम् ।

मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः ।

अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥ 3 47 10 ॥

चैत्रशुद्धपञ्चम्या वनप्रवेशारम्भ । *तस्यां सरयूतीरवासः* । तथा हि-

इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रहिता वनम् ।

वनवासस्य भद्रं ते सा नोत्कण्ठितुमर्हसि । 2 46 2

षष्ठ्या गङ्गातीरवासः । तथा हि-

ततस्त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैवलाम् ।

ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् ॥ 2 50 12

अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् ।

सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ॥ 2 50·28

सप्तम्या प्रातः जटाधारणम् । तथाहि-

हितकामः पितुरय सीताया लक्ष्मणस्य च ।

जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ 2·52 67,

इति जटा कृत्वा सुमन्त्रं गुहं च निक्षिप्य, गङ्गां तीर्त्वा गमने 2 52

तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान् वराहमृश्यं पृषतं रुरुं च । 10

आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ।

(अनवर्ति)

सप्तम्यां तत्रैव वासः । तथा—

ते तु तस्मिन् महावृक्षे उषित्वा रजनीं शिवाम् ।
विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात् प्रतस्थिरे ॥ 2·54·1

अष्टम्यां भरद्वाजाश्रमप्राप्तिः । रात्र्या तत्रैव वासः । तथा—

सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ।
भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत् सुखम् ॥ 2 54·35

नवम्यां प्रातर्भरद्वाजाभ्यनुज्ञानम्–

प्रभातायां तु शर्वर्यां भरद्वाजमुपागमत् । 2 54·36
महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ 2 55 1

नवम्यां मार्गे स्थित्वा दशम्यां चित्रकूटप्राप्तिः । तथा—

विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते शुभे वने वानरवारणायुते ।
समं नदीप्रस्रमुपेत्य संमतं निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ॥ 2·55 34

दशम्याम्—

तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया ।
ततो विविशतुः शालां सुशुभां रामलक्ष्मणौ ॥ 2 56·35

स्वामिनश्चित्रकूटगमनपर्यन्तं सुमन्त्रस्य गङ्गातीरवासः ।

आगिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् । 2 57· 2

किं च— मो० (द्विनीये M L J)

ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः ।
अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ 2 57 5

षष्ठे दिवसे तृतीयेऽह्नीति कथम् ? उच्यते । स्वामिनं मुक्त्वा तृतीयेऽहनीत्यर्थः । सप्तम्यां स्वामिनो गङ्गातटविसर्जनम् । दशम्यां चित्रकूटप्राप्तिः । तस्यामेव सायाह्ने सुतस्यापि अयोध्याप्राप्तिः । तावत्पर्यन्तं गङ्गातीरवासः । तथा हि—

गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून् ।
आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ 2 59 3

दिवसानिति बहुवचनेन त्रिदिनम् । तर्हि चतुर्थेऽहनीति वक्तव्ये तृती
ऽहनि सायाह्न इति कथमिति चेत्, स्वामिनो वियोगादिनं मुक्त्वा तृतीयेऽह
नीत्यर्थः । तथा कौसल्यावाक्यम्—

वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते ।
यः शोकहतहर्षाया पञ्चवर्षोपमो मम ॥ 2 62 17

पञ्चरात्रो गण्यत इत्यनेन पञ्चरात्रयो गताः । इदानीं षष्ठो दि
इत्यर्थः । तथोक्तम्—

स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनम् ।
अर्धरात्रे दशरथः संस्मरन् दुष्कृतं कृतम् ॥ इति । 2 63 4

तदानीमेव लोकान्तरप्राप्तिः ।

तथा तु दीनं कथयन्नराधिपः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ।
गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ।
2 64 78
एकादश्यामनिक्लिशन्त्यां इति कर्तव्यतामूढतया स्थितः ।

तथा—

गते तु शोकात् त्रिदिवं नराधिपे महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च
निवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ॥
2 66 2
आक्रन्दितनिरानन्दा सास्रकण्ठजनाकुला ।
अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ 2 67 1

द्वादश्यां प्रातः —

व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ।
समेत्य राजकर्तारः सभामीयुर्द्विजातयः ॥ 2 67 2

ततः सर्वे आलोच्य भरतानयनाय दूतान् प्रेषितवन्तः । ते च द्वादश्यामयोध्यायामेव स्थिताः । तथा—

दत्तपथ्यशना दूता स्व स्वं वेश्म प्रवेशिताः ।
केकयांस्ते गमिष्यन्त हयानारुह्य संमतान् ॥ 2·68 10

तत्र त्रयोदश्यामतित्वरया गिरिव्रजमेव गताः । तथा—

ययु पथाऽतिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः । 2 68 20
ते श्रान्तवाहना दूताः विकृष्टेन पथा गता ॥
गिरिव्रज पुरवर शीघ्रमासेदुरञ्जसा ॥ 2 68 21
भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ।
अहेडमानास्त्वरया स्म दूताः रात्र्या तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ 2·68 2

त्रयोदश्यां रात्रावतिश्रमतया तूष्णीं स्थित्वा चतुर्दश्यां प्रातर्भरतदर्शनम् । तदानीमेव निर्गमन च । तद्दिनं प्रथमतः कृत्वा सप्तमेऽहनि चैत्रकृष्णपञ्चम्यामयोध्याप्रवेशः । तथा कैकेयीं प्रति भरतवाक्यम्—

अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मन ।
अम्बायाः कुशली तात युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ 2 72 8

पञ्चम्यां कौसल्यादर्शनशपथादबहुदुःखतया तूष्णीं स्थिति ।

तथा—

मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च दीर्घा तातस्य शोकेन जगाम रात्रि । 2 75 6

षष्ठ्यां कर्मारम्भ । आहिताग्नित्वात्पितृकार्यवत्वाच्च दशाहम् । अमावास्यान्तम् । तथा—

कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।
पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥ 2 76

वैशाखशुद्धप्रतिपदि आशौचनिवृत्तिः । द्वितीयायां श्राद्धकर्माणि । [तथाच]

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।
द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ 2 77·1

ततस्तृतीयायाम्—

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे ।
विललाप महाबाहुः भरतः शोकमूर्च्छितः ॥ 2.77.4

चिताशोधनं देशधर्मः । चतुर्थ्याम् —

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।
समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ 2.79 ।

इत्येवमादिभिर्वाक्यैः पट्टाभिषिक्तो भवेत्युक्तोऽपि तं नाङ्गीचकार ।

पञ्चम्याम्—

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ।
तुष्टुवुर्वाग्विशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंमितैः ॥ 2.81 ।

इत्युपचरितोऽपि सर्वात्मना नाङ्गीकृत्य श्रीरामानयनाय प्रयाणमादिष्टवान् ।

तथा —

व्यष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधनतक्षकाः ।
प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रापि मम रोचते ॥ २

किं च सुमन्त्रं प्रति —

मातॄः समानय क्षिप्रं बलं चैव समानय । 2.82.22

तत —

सज्जं च तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसन्निधौ ।
रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ 2.82.27

एवं पञ्चम्यां सर्वं सज्जीकृत्य षष्ठ्यां प्रातः प्रयाणम् ।

ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।
प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ 2.83 ।

तस्य अतित्वरया गङ्गातीरप्राप्तिः । गुहसन्दर्शनतन्निवेदितरामशय्यावेक्षण प्रलापादि । सप्तम्यां प्रातर्जटाधारणम् । गङ्गातरणादि । सायन्तने भरद्वा-

आश्रमप्राप्तिः । तद्राव्यामातिथ्येन निमन्त्रणादिः । रात्र्यामातिथ्यक्रिया रात्रिमात्रस्य ।

चकार बुद्धिं च तदा तदाश्रमे निशानिवासाय नराधिपात्मजः । 2 90.

किं च—

इत्येवं (रामसैन्यानां) रममाणानां देवानामिव नन्दने । 2 91

भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ 2 91

ततस्तां रजनीमुष्य भरतः सपरिच्छदः ।

कृतातिथ्यो भरद्वाज कामादभिजगाम ह ॥ 2 92

इत्यष्टम्या प्रातः भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा तेनाभ्यनुज्ञातः सन् तस्मिन् दिन एव रामेण सङ्गतः । तथा—

निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् ।

उटजे राममासीनं जटावल्कलधारिणम् ॥ इति । 2.99

उटजे रामं दृष्टवान् । भरतोऽपि श्रीरामेण दृष्ट । तथा—

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं प्रणतं भुवि ।

ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ 2.100

तदानीमभ्यागमनप्रश्नराजवृत्तान्तश्रवणप्रलापादि । नवम्यां स्नानपिण्डोदकदानादि । दशम्यां पादुकाग्रहणम् ।

सोऽधिरुह्य नरव्याघ्र पादुके हेमभूषिते ।

प्रायच्छत् सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ 2 112

तस्यामेव अयोध्याप्रवेशः । तथा—

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान् प्रभुः ।

अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ 2 114

प्रवेशानन्तरम्—

ततो निक्षिप्य मातॄस्ताः अयोध्यायां दृढव्रतः ।
भरतः शोकसन्तप्तः गुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ 2 115 1

नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेऽद्य वः ।
तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ 2 115 2

गुरूनुक्त्वा नन्दिग्रामं गत्वा—

पादुके तेऽभिषिच्याथ नन्दिग्रामे वसन् तथा । 2 115·25
भरतः शासनं कुर्वन् पादुकाभ्यां न्यवेदयत् ॥ 2 115 26

ततो भरतगमनानन्तरं तत्रत्यकुलपतिना ऋषिभिश्च सह चित्रकूटं विसृज्य अत्रेराश्रममागतः ।

सोऽत्रेराश्रममागम्य तं ववन्दे महायशाः ।
तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ 2 117 5

ततः अत्रेरनुज्ञया वनं प्रविष्टः । तथा—

इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिः द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परन्तपः । 2·119
वनं सभार्यः स विवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥ 2

चत्वारिंशद्दिनोत्तरद्वादशवार्षिकचरितप्रतिपादकोऽयोध्याकाण्डः समाप्तः ।

वैशाखशुद्धपूर्णिमायां दण्डकारण्यप्रवेशः । तथा—

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।
ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ 3·1 1

चित्रकूटवासोऽपि वनवास एव । चतुर्दशसंवत्सरस्य विभागः ।

क्वचित् परिदशान् मासान् 3 11 25

विंशतिमासान् । अयुतं नियुतं प्रयुतमितिवत् + परिदशेति/ विंशतौ ।

चित्रकूटवासमपि मिलित्वा विंशतिमासानित्यर्थः ।

एकं संवत्सरं कचित् 3 11 25

द्वादश मासान् ।

अपरत्राधिकं मासं 3-11 26

संवत्सरमित्यत्राप्यन्वेति । त्रयोदश मासान्

अत्यर्धमधिकं कचित् । 3 11-26

अत्रापि संवत्सरमित्येव ।

कचिच्च चतुरो मासान् । 3 11 26

स्पष्टम् ।

पञ्च षट् चापरान् कचित् । 3 11-26

अत्रापि त्रिंशन्मासान् । त्रिमासानष्टमासांश्च । उभयत्रापि स्पष्टम् ।

एवंप्रकारेण

ययुः संवत्सरा दश । 3 11 28

पुनः सुतीक्ष्णाश्रमे

स तमाश्रममागम्य मुनिभिः संप्रपूजितः । 3-11 29

तत्रापि न्यवसद्रामो कञ्चित्कालमरिंदमः ॥ 3-11 30

कञ्चित्कालमित्यत्र द्वे वर्षे इति ग्रन्थकर्तृभिर्निर्णीतम् । See p. vii of Introd. & p 39 below ?

तथा अगस्त्यवाक्यमपि—

कालोऽयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तव राघव ।

समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥ 3 13-15

गतभूयिष्ठ इत्यनेन चैवं व्याख्यातम् । एवं द्वादश वर्षाणि गतानि ।

ततः पञ्चवट्यां—

कञ्चित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च । 3-15 31

कञ्चित्कालमित्यत्र एकवर्षोपरि पञ्चपञ्चाशद्दिनानि । पूर्वोत्तराविरोधेनैवं X

व्याख्यातम् । एतदर्वागेव हेमन्तशैशिरकालवर्णनानि । गोदावरीस्नानवर्णनशूर्पणखानासिकाच्छेदनखरदूषणादिवधः ।

गोदावरीस्नाने—

स कदाचित् प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः ।
प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ 3.16 2

तत आश्रमे—

कृताभिषेकः स रराज रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ।
कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्र्या रुद्रः सनन्दी भगवानिवेश ॥ 3.16 43

ततः शूर्पणखाऽऽगमनम्—

ततः शूर्पणखानाम दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भगिनी राक्षसी काचित् आजगाम यदृच्छया ॥ 3.16 56

ततः—

इत्युक्ते लक्ष्मणः क्रुद्धः ततो रामस्य पश्यतः ।
उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ 3.18 21

वैशाखमासि शूर्पणखानासिकाच्छेदः । एतद्वृत्तान्तश्रवणानन्तरम्—

इति तस्या ब्रुवाणाया चतुर्दश महाबलान् ।
व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥ 3.19.21

ततस्तेषां वधः—

ते भित्त्वा रक्षसां वेगात् वक्षांसि रुधिराप्लुताः ।
विनिष्पेतुस्तदा भूमौ रक्षःप्राणापहारिणः ॥ 3.20 19,20

ततः खरदूषणवधः ।

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः ।
प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ 3.31 1

इत्यकम्पनेन वृत्तान्तनिवेदनम् । ततो रावणस्य मारीचाश्रमप्राप्तिः—

अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।
स मारीचाश्रमं प्राप्य ताटकेयमुपागमत् ॥

मारीचोपदेशेन लङ्काप्रवेशः ।

एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचेन स रावणः ।
न्यवर्तत पुरीं लङ्कां प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ 3 31 50

ततः शूर्पणखावाक्यश्रवणात् तत्करणीयचिन्ता—

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।
सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जगाम सः ॥ 3 35 1

पुनश्च रावणस्य मारीचाश्रमगमनम्। तदानीं वैशाखमास इत्यत्र ज्ञापकम्—

मुक्तानां च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः ।
शङ्खानां प्रस्तरं चैव प्रवालनिचयं तथा ॥ 3 35 23,24

मारीचोपदेशः ।

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ 3 37 2

इत्यादिमारीचवाक्यं नाङ्गीकृत्य मायामृगरूपेण मारीचेन सह श्रीरामाश्रमप्राप्तिपर्यन्तं श्रीरामस्य पञ्चवटीवासः पञ्चादिनोन(दिनोत्तर)चतुर्दशमासाः। तदानीमेव ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि सीताहरणम्। ततो युवसंवत्सरचैत्रशुद्धप्रतिपत्पर्यन्तं सीतादेव्या दशमाससम्मितो लङ्कावासः। तथा हनुमन्तं प्रति सीतावाक्यम्—

वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम ।
रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ 5.37 8

तदानीं फाल्गुनत्वात् हरणवेलाया ज्येष्ठमिति सिद्धम्। तदानीं श्रीरामस्य केतुदशारम्भः। तथा हि—जननवेलायां पुनर्वसुनक्षत्रे चतुर्थपादे चतुर्थभा-

गत्वात् बृहस्पतिदशायामेकवर्षम् । ततः शनिदशायामेकोनविंशतिः । बुधदशायां सप्तदश । ततः केतुदशारम्भवेलायां श्रीरामस्य अष्टात्रिंशे वर्षे सीताहरणम् । तथा कबन्धवाक्यम्—

राम षड्युक्तयो लोके याभिः सर्वं विमृश्यते । 3 72 8
तासां विमर्शने न्याय्ये मार्गेण हितयोर्द्वयोः ॥

परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते । 3 72 8
दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम सलक्ष्मणः ॥ 3-72 9

ततः शबरीदर्शनम् । ततः पम्पातीरवासः । अत्र शङ्क्यते ।

अयं वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः ।
सीतया विप्रहीणस्य शोकसन्दीपनो मम ॥ 4 1 22

इति वसन्तवर्णनस्य दृश्यमानत्वात् कथं ज्येष्ठ इत्युच्यते इति चेत् सत्यम् । 'माघाद्याः पञ्च वसन्ताः' इति ज्येष्ठमासस्यापि वसन्तत्वमुपपद्यत इति नैष दोषः । तस्माज्ज्येष्ठशुक्लप्रतिपद्येव सीताहरणम् । तत्कृष्णप्रतिपदि हनुमद्दर्शनम् । पञ्चदशदिनोत्तरत्रयोदशवार्षिकचरितप्रतिपादक आरण्यकाण्डः ॥

ततः सुग्रीवसख्यम् । सालखण्डनादिप्रत्ययोत्पादनवालिवधसुग्रीवपट्टाभिषेकपर्यन्तं आषाढमासः । ततः श्रावणादिवार्षिकमासेषु गुहावासः ।

तथा—

पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः । 4 26 13
प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिकाः ॥ 4 26 14

किं च—

इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता । 4 26 15
अस्यां वसाम सौमित्रे वर्षरात्रमरिन्दम ॥ इति । 4 27 7

कार्तिकान्तं गुहावासः । एतदर्वागेव शरत्कालवर्णनम् । शरदागमनवेलाया-
माश्वयुजमासे हनुमता सुग्रीवप्रबोधनम् । तथा—

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्वलाहकम् ।
सारसारवसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ 4 29·1

अत्यर्थमसतां मार्गमेकान्तगतमानसम् । 4 29 2
निवृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरत सदा ॥ 4 29 3

इत्यादि—

हरीश्वरमुपागम्य हनुमान् वाक्यमब्रवीत् । 4 29 9

इत्यादि ।

तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ॥ 4 29 18

हरीश्वर हरिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि । 4 29 19
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निवेदितम् ॥

सुग्रीव सत्वसम्पन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ।
स सन्दिदेशाभिमतं नीलं नित्यकृतोद्यमम् ।
दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे ॥ 4 29·28-30

एतत्प्रथमारम्भसमयमभिप्रेत्यैवोत्तरत्राङ्गदवाक्यम्—

वयमाश्वयुजे मासि कालसङ्ख्याव्यवस्थिताः ।
प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरम् ॥ 4·53 22

अन्यथा मार्गशीर्षमासे प्रस्थितानां कथमेतत्सम्भवति । तथा हि—

अतीतान् चतुरो मासान् विहरन्नावबुद्ध्यते । 4 30·78, 4·4 33·
सामात्यपरिषत् क्रीडन् पानमेवोपसेवते ॥ इति । 4 30 79

श्रीरामवाक्यं निशम्य लक्ष्मणेन—

न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मंस्यते कर्मफलानुषङ्गान् ।
न भोक्ष्यते वानरराजलक्ष्मीं तथा हि नाभिक्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥ 4 31

इत्यादि—

हतोऽग्रजं पश्यतु वीर वालिनं न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् । 4

इत्यादि श्रीरामसन्निधौ बहूक्त्वा, ततः श्रीरामेण शमितकोपः किष्किन्धाद्वारमागम्य ज्याध्वनिकरणात्तदागमनमङ्गदादिभिरुपश्रुत्य तारया शमितकोपेन लक्ष्मणेन मिलित्वा ततो हनूमन्तं प्रति सुग्रीववचनम्—

प्रेषिता प्रथमं ये च मया दूता महाजवाः ।
त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं हरीन् संप्रेषयापरान् ॥ 4 37.10

किं च—

त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यो नागच्छति ममाज्ञया ।
तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्या विचारणा ॥ 4 29.33

इत्युक्त्वा अतिवेगात्ततो वानरान् प्रेषितवान् । ते च त्वरया गत्वा तत्तत्स्थानात्प्राप्य त्वरया घटिकाद्वयेन प्राप्ताः ।

प्रयाता प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन तु । 4 37 17
ते तु तेन मुहूर्तेन यूथपाः शीघ्रगामिनः ॥
किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः । 4 37 34

इति सुग्रीवलक्ष्मणसंवादवेलाया किष्किन्धायां घटिकाद्वयेन आगता दूताः । ततो लक्ष्मणसुग्रीवावुभावपि एकामान्दोलिकामारुह्य श्रीरामसमीपमागच्छताम् । सुग्रीवः तत्क्षणादेव नानादिग्भ्य आगतान् सर्वान् वानरान् श्रीरामाय निवेद्य ततो यूथपतीनां चतुर्दिशनिवेदनं कृत्वा मार्गशिरोऽन्ते—

मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ।
ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन् वध्यो भवेन्मम ॥ 4 . . 69, 70

इति पुष्यमासमवधिं कृत्वा प्रेषितवान् । ते च स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य गत्वा सर्वं विचित्य मासे पूर्णे पूर्वोत्तरपश्चिमदिश्याः सर्वेऽप्यागताः । ततो दक्षिणदिशागतानां हनुमदादीनां वृत्तान्तः कथ्यते ।

सर्वतो विन्ध्यं विचित्य कुत्रापि सीतामदृष्ट्वा अतिखिन्नान् वानरान् प्रत्यङ्गदवाक्यम्—

कालश्च नो महान् यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः । 4 49 4

किं च—

आसेदुर्वानरास्तत्र कोटिं दक्षिणपश्चिमम् ।
तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ॥ 4 50 3

इति विन्ध्यपर्वत एव पुष्यमासो गतः । तथा हनुमद्वाक्यम्—

यः कृतः समयोऽस्मासु सुग्रीवेण महात्मना ।
स तु कालो व्यतिक्रान्तः बिले च परिवर्तताम् ॥ 4 53 23

इति पुष्यमासान्ते बिलप्रवेशः । तत्र माघमासः पूर्णः । तथा—

मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुद्ध्यत । 4 53 21

इति अङ्गदवाक्यम् । 'यो राज्ञा समयः कृतः' इत्यनेन 'स तु कालो व्यतिक्रान्तः बिले च परिवर्तता'मित्यनेन च पुष्यमास इति न शङ्कनीयम् ।

ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिबुद्ध्वा परस्परम् ।
नष्टसन्देशकार्यार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ 4 53 18

इत्युक्तत्वात् । न च 'माघाद्याः पञ्च वसन्ताः' इति माघस्यापि वासन्तिकत्वमेवेति वाच्यम् । 'मासः पूर्णो बिलस्थाना'मित्यनेन, 'तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत' इत्यनेन च गतः पुष्यमासः, बिले च माघमास इति
सिद्धम् । किं च, 'मयस्य मायाविहित'मित्यस्मिन् श्लोके अपिशब्दस्य 4 53 1 4 57.
विद्यमानत्वात् राज्ञा यः समयः कृतः स च अन्योऽप्यतीत इत्यर्थः । ततो 17,18
बिलादागत्य पुनरपि विन्ध्ये कश्चित्कालो गतः । तथा हि—

तेषां नो विप्रवि(न)ष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ।
भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ 5 35 57

इति फाल्गुनशुद्धद्वादशीपर्यन्तं प्रायोपवेशनसम्पातिदर्शनादि । एवं सप्तविंशतिदिनोत्तराष्टमासचरितप्रतिपादकः किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ।

ततः फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां प्रातः महेन्द्रादवप्लुत्य मध्ये क्वापि नस्थित्वा नागमातरमप्युपायेन जित्वा छाया . . मिकां संहृत्य दिवि पञ्चविंशघटिकायामेव लङ्काप्रवेशः । तथा मैनाकं प्रति हनुमद्वाक्यम्—

त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ।
प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा ॥ 5 1 131,132

इति क्वापि नस्थित्वा लङ्कां प्राप्य —

इति सञ्चिन्त्य मनसा सूर्यस्यास्तमयं कपिः ।
आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ 5 2 48

इति प्रदोषपर्यन्तं बहिः स्थित्वा ततो लङ्कादेवीं विजित्य रात्रौ लङ्कां प्रविष्टः।

स निर्जित्य पुरीं श्रेष्ठां लङ्कां तां कामरूपिणीम् ।
विक्रमेण महातेजा हनुमान् हरिसत्तमः ॥ 5.4 1
सूर्ये चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः । 5.2.49
प्रदोषकाले हनुमान् तूर्णमाप्लुत्य वीर्यवान् ॥
प्रविवेश पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् । 5 2.50

इति रात्रौ लङ्काप्रवेशः । तदानीमेव चन्द्रप्रकाशः, शुक्लपक्षत्वात् । तथा-

चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्वन् तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ 5 2.57

अत्रोत्तिष्ठतीत्यनेन उदय इति न शङ्कनीयम् । उत्तिष्ठति उपर्युपरि उद्गच्छतीत्यर्थः । त्रयोदश्यां दिवि पञ्चविंशघटिकायामेव उदितत्वात् । तथोत्तरत्र श्रूयते ।

शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ।
ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरः पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ 5 2.58

अत्र धवलत्वपोप्लूयमानत्वादिधर्मवर्णनेन पूर्वमेवोदित इति प्रतिभाति ।

दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोऽजिनाम्बरवाससः । 5 4 15
स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान् ददर्श सः ॥ 5 4 13

इति पूर्वरात्रप्रयुक्ताग्निहोत्रस्वाध्यायादिवर्णनात् । तदानीमेव ।

ततः स मध्यं गतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तम् ।
ददर्श धीमान् भुवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ 5 5 1

इति वर्ण्यते । अपि च—

प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः । 5·5 8
रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वयं प्रकाशो भगवान् प्रदोषः । not wrong

इति प्रदोषवर्णनमपि श्रूयते । तस्मात्तदा दर्शितैर्व्यङ्ग्यै त्रयोदशीति सिद्धम् । एवं रात्रौ लङ्कां प्रविशन् प्रहस्तादिसकलराक्षसगृहान् विचित्य सर्वत्रादृष्ट्वा पुनरपि रावणगृहमागत्य तत्रापि सर्वतो विचित्य तत्राप्यदृष्टवान् । अशोकवनिकाप्रवेशकाले अपररात्रि । तथा—

विचिन्वतश्च वैदेहीं किंचिच्छेषा निशाऽभवत् । 5 18 1
षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ॥
शुश्राव ब्रह्मघोषांश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् । 5 18 2

तदानीमशोकवनिकायां शिंशपारोहणदेवीदर्शनादि । ततो रावणागमनदेवीतर्जनदेवीप्रलापत्रिजटास्वप्नदर्शनादि । एतत्सर्वमप्यपररात्रे दृष्ट्वा राक्षसीषु पुनः सुप्तासु वृक्षादवतीर्य वृत्तान्तविज्ञापनार्थं देवीसमीपं गतः । तथा—

सोऽवतीर्य द्रुमात्तस्मात् विद्रुमप्रतिमाननः ।
विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ 5 33 1

ततो देव्याः प्रत्ययमुत्पाद्य अङ्गुलीयकमपि दत्वा चूडामणिमपि गृहीत्वा, वनभङ्गं कृत्वा, किङ्करान् हत्वा चतुर्दश्यामुदयकाले प्रासादं विध्वंसितवान् ।

आरुह्य गिरिसङ्काशं प्रासादं हरियूथपः ।
स बभौ सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥ 5 43 4

प्रतिसूर्य इत्यनेन उदय इति सिद्धम् । ततो जम्बुमाल्यक्षादिद्विभागबल-संहारः । तत इन्द्रजिद्युद्धम् । रावणदर्शनम् । लङ्कादहनम् । एतत् सर्वमप्युदयानन्तरमेव । तथा—

*रात्रौ यदि न दृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ।
अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ॥ 5 53 15

इति उदयानन्तरं लङ्कादर्शनम् ।

लङ्कां समस्तां सन्दीप्य लाङ्गूलाग्निं महाबलः ।
निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तमः ॥ 5 55 1

इति लङ्कां दग्ध्वा अशोकवनिका दग्धेति बहु तप्त्वा पुनश्चारणवाक्यात् सीतां दृष्ट्वा तया चानुज्ञातस्य समुद्रस्योत्तरतीरं प्राप्य अङ्गदादिभिः कृत-संवादस्य मधुवनमपि भुक्त्वा चतुर्दश्यां सायमेव श्रीरामदर्शनम् । सीतावृत्तान्तनिवेदनं च । एकार्धदिनचरितप्रतिपादकः सुन्दरकाण्डः समाप्तः ।

ततः पूर्णिमायां प्रातः पुनरेकवारं सीतावृत्तान्तकथनम् । लङ्का-वृत्तान्तनिवेदनं च । ज्येष्ठकृष्णप्रतिपदमारभ्य फाल्गुनप्रतिपत्पर्यन्तं कि-ञ्चिन्न्यूनाष्टमाससम्मितो ऋश्यमूकवासः । एतावत्पर्यन्तं वनवासस्य चत्वा-रिंशद्दिनोत्तरदशमासोत्तरत्रयोदशवत्सरा गताः । इतः परं विंशतिदिनकृ-त्यान्युच्यन्ते । पूर्णिमामध्याह्न एव युद्धयात्रारम्भः । सुग्रीवं प्रति राम-वाक्यम्—

न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च । 5 66 11
अस्मिन् मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचय ॥
युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः । 6 4 3

---

* रात्रौ न हि सुदृष्टा मे ।

उत्तराफल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते ॥ 64·6

इति प्रयाणवेलाया फल्गुनीनक्षत्रत्वात् फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी फल्गुनीति । तदानीं फाल्गुनमासत्वात् फल्गुनीति सिद्धम् । मद्ध्याह्न इत्यत्र–

अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृता । 64·6

इति मद्ध्याह्ने प्रयाणं इति सिद्धम् ।

समायाति दिवारात्र महती हरिवाहिनी । 6 4 70

हृष्टा प्रमुदिता सेना सुग्रीवेण सिपालिता ॥ 6 4 71

वानरास्त्वरिता यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिन । 6 4 71

प्रमोक्षयिषव सीता मुहूर्त क्वापि नासते ॥ 6 4 72

कुत्रापि न स्थित्वा रात्रिन्दिवमपि गत्वा प्रथमाया माय समुद्रतीर-प्राप्ति । तत्र गत्वा सेना त्रिधा निविष्टा । त्रिधेत्यत्र—वानरा एकत, अन्यत ऋक्षा , अन्यतो लाङ्गूला । तथा–

त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपरा भवी । 6·4 111

तत सन्ध्याकालः ।

दिनक्षयान्मन्दरुचिर्भास्करोऽस्तमुपागमत् । 6 5 22

आश्वासितो लक्ष्मणेन राम सन्ध्यामुपासत । 6 5 23

कृष्णपक्षप्रथमात्वात् चन्द्रोदयवर्णनम् ।

चन्द्रोदयसमुद्धूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् । इति 6 4 114

सन्ध्यावन्दनादिकं कृत्वा सुखेन स्थिति । तदानीमेव विभीषणागमनम् । दर्भास्तरणशयनं च । तथा हि-चतुर्दश्या हनुमत पुन प्रत्यागमनम् । तस्या रावणास्त्विति कर्तव्यतामूढस्तूष्णीं स्थितः । तदानीमेव विभीषणाग-मनम् । पूर्णिमायामेको मन्त्रप्रश्न । तथा सर्वराक्षसान् प्रति रावण-वाक्यम्–

मन्त्रमूलं हि विजयं प्राहुरार्या मनस्विनः । 6-6 5
तस्माद्वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ 6 6 6

इत्यादि । ततः—

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् । 6 7 1

इत्यादि । 'नीतिशास्त्रस्त्वबुद्धय.' इत्यादिप्रश्नानुरूपमुत्तरं दत्वा कुमारानेव (कुमारवर्गानेव) प्रोत्साहितवन्तः । तथा—

देवदानवगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः । 6 8-1
न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर्वानराधमाः ॥ 6 8 2
सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चिताः स्म हनूमता । 6 8 3

इत्यादिसकलराक्षसवाक्यमपि श्रुत्वा

तान् गृहीतायुधान् सर्वान् वारयित्वा विभीषणः ॥
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् । 6 9 7
यावन्न सगजां साश्वां बहुरत्नसमाकुलाम् ।
पुरीं दारयते बाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ 6-9 18

इत्यादि विभीषणवाक्यमपि श्रुत्वा इतिकर्तव्यतामूढस्सन् अन्तःप्रविष्टः । ततः प्रथमाया प्रातरपि ।

ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः ।
राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषणः ॥ 6-10 1

इति तत्र गत्वा

यदाप्रभृति वैदेही सम्प्राप्तेह परन्तप ।
तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ 6-10 14

इत्यादि बहूक्तं श्रुत्वा इतिकर्तव्यतामूढस्सन् उपस्थितज्वरस्सन् विभीषणं विसृज्य तदानीमेव सभामण्टपे सर्वराक्षसान् समाहूय तृतीयमन्त्रारम्भः । तथा—

सद्दृ तु सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः । 6 12 6

इत्यादि ।

कुम्भकर्णस्य सुप्तान्ते समस्त्राथेमचोदयम् । 6 12 10

इत्यादि । स इदानीं समुत्थित इति कुम्भकर्णादिसकलराक्षसान् प्रति—

दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयः ब्रूत यस्य यथामति । 6 12 22

इति पृष्टे

तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवितम् । 6 12 27

कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ॥ 6 12 28

त्वयेदं महदारब्धं कार्यमप्रतिचिन्तितम् ।

दिष्ट्या त्वाभिवधीत् रामो विषमिश्रमिवामिषम् ॥ 6.12 34

इत्यादि बहूक्त्वा, ततो राज्ञो मतमनुसृत्यैव

अहमुत्सादयिष्यामि शत्रून् तव विशांपते । 6 12 35

इत्यादि कुम्भकर्णादिसकलराक्षसवाक्यं निशम्य विभीषणवचनम्—

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ।

विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् । 6.14.1

इत्यादि—

यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः । 6 14.3

इत्यादि

यावन्न गच्छन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम् ॥

वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ 6 14 4

इत्यादि हितमुक्तवन्तं विभीषणं बहु दूषितवान् । तथा च—

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ।

अब्रवीत् परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ इत्यादि । 6 16.1

नित्यमन्योन्यसंहृष्टाः व्यसनेष्वाततायिनः ।

प्रच्छन्नहृदया घोराः ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ 6 16 5

विद्यते गोषु सम्पन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः ।
विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥ 6 16 9

इत्यादि बहु दुरुक्तं श्रुत्वा

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना । 6-16-25

इति रावणं विसृज्य घटिकाद्वयेन श्रीरामसमीपमागतः ।

आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः । 6 17 1
सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ॥

त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः । 6-17 16
सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ॥

निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् । 6 17 17

इति प्रथमायां पूर्वरात्रौ विभीषणागमनम् । रात्रावपीत्यस्य

अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम् । 6-17-46

इति जाम्बवद्वाक्यम् । ननु अदेशकाल इत्यस्य शत्रुपक्षप्रयुक्तव्यसनसंयुक्त-
भ्रातृत्यागात् अह काल इत्येवार्थोऽस्तु । तथोत्तरत्र हनुमता 'स एष देशः
कालश्च' इत्यारभ्य

दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि ।
युक्तमागमनं तस्य सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ 6 17 58

इत्येतद्दोषमुक्तत्वादिति चेदुच्यते । पूर्वं जाम्बवद्वाक्यमेव ।

बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद्विभीषणः । 6 17 46

अत्र जन्मप्रभृति बद्धवैरात् परदाराभिमर्शनादिपापयुक्तात् रावणात् व्यसन-
संयुक्तादप्यागमनं युक्तमेव । किं च रात्रावागतश्शङ्क्य इति द्योत्यते ।
तस्माददेशकाल इत्यस्यार्थद्वयेनाप्यूह्यम् । तस्माद्धनुमताऽपि भ्रातृत्यागानर्ह-
काले आगत इति रात्रावागत इति च । * एतद्देशद्वयमपि निराकृत्य

* एतद्दोष

वालिवधसुग्रीवपट्टाभिषेकदृष्टान्तनिवेदनेन रावणवधस्वराज्यप्राप्त्याशया आगत इत्युक्तं भवति । तस्मात्प्रथमाया पूर्वरात्रावागत इति सिद्धम् । सर्ववानरमतमप्यनङ्गीकृत्य हनूमन्मतानुसारेणैव श्रीरामेणाप्यभयप्रदानं दत्तम् ।

विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ।
आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ 6.18 34,35

इति । ततो विभीषणमन्त्रनिवेदनम् ।

समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति । 6 19 31

इति निवेदितं श्रुत्वा तत्क्षणमेव दर्भास्तरणशयनादि ।

एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः ।
संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥ 6 19 42,43

तद्रात्रिमारभ्य त्रिरात्रं दर्भास्तरणशयनम् । तथा—

तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले ।
नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः ॥ 6 21 10

ततः समुद्रे स्वप्रसन्ने श्रीरामस्य कोपघटना । तथा—

चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ।
सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥ 6.21 22

इति कोपेन बाणप्रयोगे कृते—

योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र संप्लवात् । 6 22 15

एवं क्रुद्धे सति समुद्रागमनम् ।

ततो मध्यात् समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः । 6 22 17
गङ्गासिन्धुप्रभृतिभिरापगाभिः समावृतः ॥ 6 22 24

इत्यागत्य नलेन सेतुं कारयेत्युपायं निवेद्य करं गृहीत्वा गतवति सति, तदानीमेव सेतुबन्धारम्भः । दर्भशयनेन तृतीया गता । चतुर्थ्यां चतुर्दश योजनानि बद्धानि ।

कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश । इति । 6-22-68
द्वितीयेन तदा चाह्ना योजनानि तु विंशतिः ॥ 6 22-69

अह्ना तृतीयेन तदा योजनानि कृतानि तु । 6-22 70
त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥

चतुर्थेन तदा चाह्ना द्वाविंशति तथैव च । 6-22-71
योजनानि लयेर्विशत्सुवेलमविकृत्य वै ॥

पञ्चमेन तदा चाह्ना प्लवगैः क्षिप्रकारिभिः । 6 22 72

एवं चतुर्थीमारभ्य अष्टमीपर्यन्त शतयोजनानि बद्धानि । ततस्तेन तीर्त्वा सुवेलप्रान्ते निविष्टाः ।

तीरे विविशिरे रम्ये बहुमूलफलोदके । 6 22 88

एवं सुवेलप्रान्ते स्थितेः । श्रीराम दृष्ट्वा अतिमानुषवाक्यम्—
समुद्रे सेतुबन्धन दृष्ट्वा सकलदेवन पूजनम् । तदा—

तदद्भुत राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः ।
उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः समभ्यषिञ्चत् सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥ 6 22 88

जयस्व शत्रून् नरदेवमर्दनीं ससागरां पालय शाश्वती समाः ।
इतीव रामं नरदेवसत्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ 6 22 89

ततो रावणोऽपि गरुडव्यूहप्रकारेण सेनां संस्थाप्य शुकं विसृज्य सुखेन स्थितः । ततः सेनागणनाय रावणेन प्रेषितौ छद्मचारिणौ विभीषणगृहीतावपि विमोचितौ ।

श्रीरामवाक्यम्—

श्वः काले नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् । इत्यादि । 6 25 24
घोरं रोषमहं मोक्ष्ये बलं धारय रावण । 6 25 25
श्वः काले वज्रवान् वज्रं दानवेष्विव वासवः ॥ 6 25 26

त्युक्त्वा तौ प्रेषितौ च गत्वा रावणाय निवेदितवन्तौ । ततः सुवेलारोह-
णम् । तथा—

अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम् ।　6-38-3
लङ्कां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः ॥ इति ।　6-38-4

ततोऽस्तमगमत् सूर्यः सन्ध्यया प्रतिरञ्जितः ।　6 38 18
पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समभिवर्तते ॥ इति ।　6 38 19

पूर्णचन्द्रप्रदीप्तेत्यत्र पूर्णिमाभ्रान्तिर्न कार्या । सुग्रीवस्य राजराजत्वात्
करदीपवृक्षदीपादिज्योतिः प्रकाशाच्चन्द्रप्रकाशवत् भातीत्यर्थः ।

ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमण्डितम् ।
आरुरोह ससुग्रीवो हरियूथपसंवृतः ॥　6 40 1

एवं सुवेले स्थितः । तदानीं गोपुरशृङ्गस्थं राक्षसेश्वरं दृष्ट्वा अमर्षणतया
सुग्रीवस्तत्र गत्वा कूटमङ्गं कृत्वा सुवेलं पुनरागतः । तथा—

उत्पपात तदाकाशं जितकाशी जितक्लमः ।
रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चितः ॥　6 40.28

किं च—

अथ हरिवरनाथः प्राप्य संग्रामकीर्तिं
निशिचरपतिमाजौ योजयित्वाश्रमेण ।
गगनमतिविशालं लङ्घयित्वाऽर्कसूनु-
र्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥　6 40 29

'तां रात्रिमुषितास्तत्रे'ति रात्रिं तत्रैव स्थिताः । ततो नवम्यां पर्वतादव-　- 39 1
रुह्य तदानीमेव युद्धयात्रारम्भः । तथा–

सोऽवतीर्य तु धर्मात्मा तस्माच्छैलात्स राघवः ।　6 41 2(
कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥　6 41 2

ततः काले महाबाहुः . । ..लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥　6 41 2

ततः प्राकारसमीपं गत्वा द्वाराणि सर्वतो निरुद्ध्य, तदानीं राजधर्ममनुसृत्य दूत्येन अङ्गदं प्रेषितवान् । तथा—

विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् । 6 41 60
अङ्गदं प्रेषयामास रामो राजीवलोचनः ॥

एवं तृतीययामानन्तरपर्यन्तं कालक्षेपः कृतः । ततो द्वन्द्वयुद्धारम्भः ।

एतस्मिन्नन्तरे घोरः संग्रामः समपद्यत । 6 42 41
रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ 6 42 42

तृतीययामानन्तरमित्यस्य ज्ञापकम् ।

पुनः सुयुद्धं तरसा समास्थिताः
दिवाकरस्यास्तमयाभिकाङ्क्षिणः । इति । 6 43 48

निशाचराणां निशि बलाधिक्यात् निशाऽऽकाङ्क्षितेत्यर्थः । अतः सायङ्काले युद्धारम्भ इति सिद्धम् । अस्तमयानन्तरमपि युद्धं कृतवन्तः ।

युद्ध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् ।
रविरस्तंगतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ 6-44 ।

तत्र —

सम्प्रवृत्तं तदा युद्धं हरिराक्षससंकुलम् । 6 44 2
सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी ॥ इति । 6 44 16

तद्रात्र्यामेव नागपाशबन्धः । ततो गरुडागमनम् । नागपाशमोक्षणं च । एतच्चार्धरात्रे । तथा पाशविमुक्तौ श्रीरामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा—

क्षये निदाघस्य यथा घनानां नादं सुभीमं नदतां निशीथे । 6 50 65

ततस्तदानीमेव धूम्राक्षवधः । वज्रदंष्ट्रवधः । अपररात्र्यां अकम्पनवधश्च । अत्र शङ्क्येत—

अभवत् सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतम् । 6 55 11

इत्युक्तत्वात् कथमपररात्रमित्युच्यते ।

संवृतानि च रूपाणि ददृशुर्न रणाजिरे । 6 55 20

इति रूपादर्शनस्योक्तत्वात् रात्रिरिति बोध्यते । न च 'आयुधं स्यन्दनं वा 6 55 21
ऽपि ददृशाते न रेणुना' इति रेणुयुक्तमेवास्तु इति ।

हरीनेव सुसंक्रुद्धा हरयो जघ्नुराहवे । 6 55 22
राक्षसाश्चापि रक्षांसि निजघ्नुस्तिमिरे तदा ॥ 6 55 23

इति तिमिरपदं प्रयुक्तवत. ग्रन्थकर्तुश्च रात्रिरित्येवाभिप्रायः । इतरथा
रे(णु?)पदप्रयोगेणैव चारितार्थ्यात् । किं च-'ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं 6-55 24
व्यपगतं रजः' इति रजोऽव्यपगमनानन्तरं प्रकाशस्य अनुच्यमानत्वात् तिमिर-
शब्दप्रयोगाच्च रात्रिरित्येव ग्रन्थकर्तुरभिप्रायः । तथा च 'ततश्चारुणवर्णाभ'- 6 /? 21 above
मित्यरुणोदयवेलेति सूचितं भवति । व्यङ्ग्योक्तिचमत्कारत्वात् काव्यस्य
व्यङ्ग्यप्रधानत्वात् व्यङ्ग्यतया सूचितमित्यलं प्रपञ्चेन ।

अकम्पनवधेन रात्रिर्गता । दशम्यां प्रातः — 6 57

ततस्तु रावणः पूर्वे दिवसे राक्षसेश्वरः । 2
पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान् गुल्मानवेक्षितुम् ॥ 3
रुद्धां च नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ 4
उवाचात्महितं काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ 5
अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम ॥ 6
इन्द्रजिद्वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ 7
आपत् संशयिता श्रेयो न तु निःसंशयीकृता ॥ 11
प्रतिलोमानुलोमं वा यद्वा नो मन्यसे हितम् ॥ 12

इति प्रहस्तं प्रेषितवान् । पूर्वे दिवसे इत्यनेन द्वन्द्वयुद्धात् पूर्वं किल गुल्मा-
वेक्षणं कृतम् । तथा—

रुद्धां च नगरीं दृष्ट्वा जातक्रोधो निशाचरः ।
विधानं द्विगुणं कृत्वा प्रासादं सोऽध्यरोहत । 6 42 2

इति किं च—

स ददर्शावृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम् ।
असंख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभिः ॥ 6 42 1

इति सर्वतो रुद्धां नगरीं दृष्ट्वा अत्यमर्षितया स्थितः ।

तदानीम्—

क्षिप्रमाज्ञापयामास वानरान् द्विषतो वधे ॥ 6 42 9

इति श्रीरामाज्ञया सर्ववानराः—

प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागशः ।
राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ इति । 6 42 13

ततो रावणोऽपि—

ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः । 6 42 32
निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ 6 42 33

इत्याज्ञप्तवान् । ततः—

रक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्धमवर्तत । 6 42 41,42

इति गुल्मावेक्षणानन्तरं हि द्वन्द्वयुद्धादि । तथा च गुल्मावेक्षणप्रहस्तप्रेषणमध्य एव द्वन्द्वयुद्धाकम्पनवधपर्यन्तस्य निर्वर्तितत्वात् । ततः प्रहस्तप्रेषणवेलायाः पूर्वस्मिन् दिवसे गुल्मावेक्षणमित्युक्त्वा गुल्मावेक्षणादिप्रहस्तप्रेषणपर्यन्तमप्येक एव दिवस इति सिद्धत्वात् धूम्राक्षाद्यकम्पनवधपर्यन्तमध्येकैव रात्रिरिति सिद्धम् । अत एव—

मन्त्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि । 6 60 17 (cf. 41)

इति वक्ष्यमाणमपि सङ्गच्छते । तद्यथा—दशम्यां प्रातः प्रहस्तवधः । ततः 'संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य' इत्यादि । 6.59 3

नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसूदनः ।
सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ 6 59 4

इत्युक्त्वा

स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्ष तदद्भुतम् ।　　6 59-5

इति रावणागमनम् । रामेण सह युद्धं च । किरीटभङ्ग च ।

शरार्दित कृत्तकिरीटकूटो विवेश लङ्का सहसा स राजा ।　　6 59-144

इति किरीटभङ्गेन लङ्का प्रविष्ट । तत्र मन्त्रिवान् प्रत्यतिखेदतया निवेदनम्—

सर्व तत्खलु मे मोघ यत्तप्त परम तप ।
य समानो महेन्द्रेण मानुषेणास्मि निर्जित ॥　　6 60 5

इति । तत्र अतिभीत सन् कुम्भकर्णं बोधितवान् । तथा–

निद्रामदसमायुक्त कुम्भकर्णो विबोद्ध्यताम ।　　6 60 16
नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षस ॥　　6 60 17

अत्र षड्डष्टमासानिति इमं पक्षमभिप्रेत्योक्तमिति ज्ञेयम् ।

तथा च वक्ष्यति श्रीराम प्रति विभीषणवाक्यम्–

शयितो ह्येष षण्मासानेकाह जागरिष्यति ।　　6 61 28

इति ब्रह्मणोक्तमिति ।

(p 40) मन्त्र कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि ।　　6 60 17

इति । अत्र प्रथमाया हि मन्त्रकरणम् । तस्यामेव विभीषणागमनम् । दर्भास्तरणशयन च । तद्रात्रिमारभ्य त्रिरात्रं दर्भास्तरणशयनम् । ततश्चतुर्थीमारभ्य अष्टमीपर्यन्तं पञ्चदिने सेतुबन्ध । तद्रात्र्यामेव सुवेलवास. । नवम्या साथ द्वन्द्वयुद्धारम्भ । तद्रात्र्या धूम्राक्षवध । दशम्या प्रात महस्तवध । तदानीमेव किरीटभङ्ग । तत कुम्भकर्णप्रबोधनम् । एव दशदिनेषु सत्सु कथ नवमेऽहनीति चदुच्यते । 'इतस्तु नवमेऽहनि' इत्युक्त्वा दशम्या द(?) नवमेऽहनि द्वितीयाया प्रसुप्त । पूर्वेद्युर्मन्त्रं कृत्वेत्यर्थात् सिद्धम् । तथा 'एकाह जागरिष्यती'त्यत्र एकाह रात्रिन्दिवसमिति ज्ञेयम् । तथा च प्रथमाया रात्रिन्दिवसमपि स्वात् द्वितीयाया प्रात

रेव सुप्तः । तस्मात्त्वमेऽहनीति वक्तुं सुकरम् । ततः कुम्भकर्णस्तु प्रबुद्धः सन् रावणगृहमागत्य तेन च संवादं कृत्वा तेन चानुज्ञातः सन् बहिर्निवर्त्य घटिकाद्वये युद्धं कृत्वा हतः ।

वृत्तं तु प्रशान्तो रामतेजसा ।

गण्डभूतो विभूतो इति ।

मुहूर्तद्वयमित्यस्य घटिकाद्वयमित्यर्थः । 'मुहूर्तमल्पकालः स्यात् घटिका-द्वयशोभितः' मित्यमरः । ततस्त्रिशिरो देवान्तकनरान्तकादिपण्णां कुमाराणां दिवा पञ्चविंशघटिकाया अर्वागेव वधः । तत इन्द्रजिद्युद्धमासायम् ।

ततः—

सप्तषष्टिर्हता कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् ।
अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयम्भुवः ॥ 6 74.12

इत्येव वानरान् हत्वा श्रीरामलक्ष्मणावपि ब्रह्मास्त्रेण अवबद्धय

विषादयित्वा महया विवेश पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ 6 73 74

इति लङ्कां प्रविष्टः । ततः अस्तमयानन्तरं

तावुभौ युगपद्वीरौ हनुमद्राक्षसोत्तमौ ।
उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणभूमौ विचेरतुः ॥ 6 74 7

ततो जाम्बवद्वचनात् तदानीमेव ओषधिपर्वतानयनम् । अतिशीघ्रतया गमनागमनम् । तथा—

जवेन महता युक्तो मारुतिर्मारुतो यथा । इति । 6.74.55

किं च-

स्मरन् जाम्बवतो वाक्यम् मारुतिर्वातरंहसा । इति । 6.74 56

किं च बलपरीक्षार्थं युद्धायागतान् देवादीन् तिरस्कृत्य हतः ।

उत्पात्य समुत्पपात विलास्य लोकान् ससुरासुरेन्द्रान् ।
सम्स्तूयमानः खचरैरनेकैर्जगाम वेगात् गरुडाग्रवीर्यवान् ॥ 6 74 68

इत्यानीय सर्वेषां जीवनानन्तरं तदानीमेव यथास्थानानयनम् । तथा—

ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु महौषधीः शैलमुदग्रवीर्यः ।
निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ इति । 6 74 77

एतत्सर्वमपि पूर्वरात्रावेव । एवमतिशीघ्रतया कथमागतवानिति शङ्कनीयम् । हनूमतस्तु मनसोऽप्यधिकवेगत्वात् युज्यते । तथोत्तरत्रापि लक्ष्मणे शक्त्याहते—

कालात्ययेन दोषः स्यात् वैक्लव्यं च महद्भवेत् ।
इति सञ्चिन्त्य हनुमान् क्षिप्रं गत्वा महाबलः ॥ इति । 6 102 28

किं च—

कृत्वा तु हनुमत्कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् । 6 102·35

इति तदानीं युद्धमध्ये कालात्ययस्य अवकाशाभावादिति ।
क्षिप्रं गतमित्येव वक्तव्यम् । तद्वदत्रापि समम् । अत्र—

स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्करामं शिखरं प्रगृह्य ।
बभौ तदा भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ 6 74·69

गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः । 6 74 74

इत्यनेन उदयानन्तरमिति न शङ्कनीयम् । यद्युदयानन्तरं स्यात् तर्हि कुम्भनिकुम्भयोर्युद्धमपि रात्रौ वर्ण्यते । तच्चैकादश्यां रात्राविति वक्तव्यं चेत् तथा च सति अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरत्यस्य विरोधः । त्रयोदश्यां रात्रावेव इन्द्रजिद्वधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात् दशम्यां रात्रावेव कुम्भनिकुम्भयोर्वध इति वक्तव्यम् । एतत्पूर्वं किल ओषधिपर्वतानयनम् । प्रतिभास्कर इत्यत्र हनुमत्पर्वतयोः पिशङ्गवर्णत्वात् सूर्यस्य समीपे प्रतिसूर्य इवेत्यमूतोपमेति मन्तव्यम् । 'निशान्तेष्विव संप्रबुद्धा' इत्यत्रापि यथा रात्रौ सुप्ताः 6 74 74
प्रातरुत्तिष्ठन्ते तद्वदुत्तिष्ठन्त इति ओषधीनां माहात्म्यं प्रकटीकृतमिति

मन्तव्यम् । तस्माद्दशम्या रात्रावेव ओषधिपर्वतानयनं सर्ववानरजीवनं चेति सिद्धम् । तर्हि-

ततोऽस्तङ्गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे ।
लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ 6 75 4

इत्यत्र निशामुखे जग्मुरित्येतत् कथमिति चेत् हनुमतो वेगवत्तातिशयसूचनार्थमिति ज्ञेयम् । तथा रामानुजीयकृतावप्येवमेव व्याख्यातम् । तथा निशामुखे निशायाः पूर्वभागे सन्ध्याकालानन्तरं प्रथमौषधिपर्वतमानीय पुनस्तत्र निक्षिप्यागते हनुमन्तं प्रति सुग्रीववचनम् ।

यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च निषूदिताः ।
नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ 6 75 2

इति । पुत्रवधेन भ्रातृवधेन च भीतः सन् नागमिष्यतीत्यर्थः । तस्मात्—

ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च प्लवङ्गमाः ।
लङ्कामभ्युत्पतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥ 6 75 3

इति राक्षसनिर्गमनार्थं लङ्कादहनम् । ततः कुम्भनिकुम्भादिनिर्गमनम् । एतच्च विंशतिघटिकातः परमिति ज्ञेयम् । तथा—

चन्द्राभा भूषणाभा च गृहाणां ज्वलिता च भा । 6 75 51

इति दशम्या विंशतिघटिकातः परमेव चन्द्रोदयः । तद्वात्रिशेषेण कुम्भादिवधः । मकराक्षवधश्च । तत एकादश्यामिन्द्रजिदागमनम् । तथा—

स तु वैहायसं प्राप्य सरथो रामलक्ष्मणौ ।
अचक्षुर्विषये तिष्ठन् विव्याध निशितैः शरैः ॥ 6 80 22

तदानीं लक्ष्मणवाक्यम्—

ब्रह्मास्त्रं संप्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् । 6 80.37
अराक्षसमिमं लोकं करिष्यामि महाबल ॥

इति । तं प्रति रामवाक्यम् ।

नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि ।   6 80 38
अयुद्ध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् ॥
पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहार्हसि ।   6 80 39
अस्यैव निधने युक्तं करिष्यावो महाबल ॥   6. 80 40

यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं चाऽपि नभःस्थलं वा ।
एवं निगूढोऽपि ममास्त्रदग्धः शयिष्यते भूमितले गतासुः ॥   6 80 42

इति । रामवाक्यं श्रुत्वा लङ्कां प्रविष्टः । तथा —

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ।
संनिवृत्याहवात्तस्मात् प्रविवेश पुरीं ततः ।   6. 81 1

तदानीमेव पश्चिमद्वारे निर्गमनम् । तथा —

सोऽनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां * बलीयसाम् ।   6 81 2
स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः ॥   6 81 3

ततो मायासीतावधः ।

मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः ।
इन्द्रजित्तु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं ततः ॥   6 81 6
शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित्स्वयम् ॥   6 81 31

इति मोहयित्वा निकुम्भिलां प्रविष्टः । तथा —

स तु प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवौ ।   6 82 24
स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यनिकुम्भिलाम् ॥   6 82 25

ततो हनुमता निवेदितसीतावृत्तान्तः सन् मोहं नाटयित्वा विभीषणवाक्येन पुनः प्रकृतिस्थः सन् विभीषणेन सह लक्ष्मणं इन्द्रजिद्वधाय निकुम्भिलां प्रेषितवान् । तथा —

* तरस्विनामिति कोशेषु पाठः ।

विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ 6 85 30

कृतस्वस्त्ययनो भ्राता लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ । 6 85-31

इति । गत्वा उभयोरपि त्रिरात्रं युद्धम् । तथा एकोननवतितमे सर्गे—

तयोरथ महान् कालो व्यत्ययाद्युद्ध्यमानयोः । 6 89 27

इत्येको दिवसः । एकादशी गता । (पुनश्च तस्मिन्नेव सर्गे) द्वादश्यपि गता । त्रयोदश्या रात्रौ रथानयनाय लङ्का प्रविष्ट । तदानीं राक्षसान् प्रति इन्द्रजिद्वाक्यम्—

तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः ।

नेह विज्ञायते स्वो वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ इति । 6 91 5

अहं तु रथमास्थाय आगमिष्यामि सयुगम् ॥ 6 91 6

त्रयोदश्यामर्धरात्रे रथानयनम् । तदपररात्र इन्द्रजिद्वध ।

हतस्तु निपपाताशु धरण्यां रावणात्मज । 6 91 77

इति त्रिदिनानि । तथा श्रीरामवाक्यम्—

अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीर कथञ्चिद्विनिपातितः ।

निरमित्र कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावण ॥ 6 92 16

ततश्च चतुर्दश्युदयकाले रावण प्रति सुपार्श्ववचनम्—

अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । 6 93 65

कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥ 6 93 66

इति । सुपार्श्ववचनं श्रुत्वा अशोकवनिकाया आगत्य मूलबलं प्रति रावणवाक्यम्—

सर्वे भवन्त सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः । 6 94 3

एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ ॥ 6.94.4

अथ वाऽहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महारणे ।

भवद्भिः श्वो निहन्ताऽस्मि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ 6 94 5

the writer has omitted —
तमसा प्रज्ञं प्रज्ञं ... ।

उदयानन्तरमेव मूलबलयुद्धम् । तथा–

स सङ्ग्रामो महाभीमः सूर्यस्योदयनं प्रति ।	6·94·8
रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥	6 94 9

तदानीं मूलबलसङ्ख्या–

अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसाम् ।	6 94
अष्टादश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥	31

चतुर्दश सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ।
पूर्णं शतसहस्रं द्वे राक्षसानां पदातिनाम् ॥	32

दिवसस्याष्टमं भागं शरैरग्निशिखोपमैः ।
हतान्येकेन रामेण रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ॥	33

अत्र सङ्ख्या क्रियते । सप्ताशीतिलक्षोत्तरैकविंशतिकोटयो रथाः । षट्सहस्रोत्तरषट्त्रिंशल्लक्षोत्तरनवत्रिंशत्कोटयो गजाः । अशीतिसहस्रोत्तरएकषष्टिलक्षोत्तरषट्त्रिंशत्कोटयो वाजिनः । चत्वारिंशल्लक्षोत्तरसप्तत्रिंशत्कोट्युत्तरचतुश्शतकोटयः पदातयः । एतत्सर्वं चतुरङ्गबलमपि चतुर्दश्युदयानन्तरं दिवसस्याष्टमांशे घटिकाचतुष्टयकालमध्ये श्रीरामेण नाशितम् । सङ्ख्याक्रमस्त्वेवं कथं कृत इति चेत् अमरकोशोक्तं वर्तते । तथा हि –

'एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।
पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।
अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ सम्पदि ॥'

इत्यमरः । अस्यार्थः । एको रथः । एको गजः । अश्वास्त्रयः । पदातयः पञ्च । एतच्चतुरङ्गबलसमुदायस्य पत्तिरिति संज्ञा । एतत्त्रिगुणीकृतं सेना-

मुखमिति । तथा हि-सेनामुखस्य रथास्त्रयः । इभास्त्रयः । अश्वास्तु नव । पदातयः पञ्चदश । एतच्चतुष्टयसमुदायस्सेनामुखम् । एतत्त्रिगुणितं च गुल्ममिति । गुल्मत्रिगुणो गणः । गणात्त्रिगुणा वाहिनी । वाहिनीत्रिगुणा पृतना । पृतनात्रिगुणा चमूः । चमूत्रिगुणा त्वनीकिनी । अनीकिन्यनीकमिति पर्यायः । अनीकस्य सङ्ख्या क्रियते । सप्ताशीत्युत्तरैकशतोत्तरद्विसहस्रसङ्ख्याता रथाः, एवं गजाश्च । एकषष्ट्युत्तरपञ्चशतोत्तरषट्सहस्रसङ्ख्यातास्तुरगाः । पञ्चत्रिंशदुत्तरनवशतोत्तरदशसहस्रसङ्ख्याता पदातयः । अनीकदशसहस्राणीत्यत्र इयमेव सङ्ख्या विवक्षिता । न चानीकान्तःप्रविष्टचतुष्टयबलानां सङ्ख्या । प्रत्येकं विभज्य अत्रानीकचतुष्टयबलानां (सङ्ख्या) तत्सङ्ख्येति भेदः । अनीकमध्यपतितचतुष्टयबलसमुदायसङ्ख्या कविना विवक्षिता । अनीकमिति प्रत्येकमन्वयः । तथा च अष्टादशसहस्राण्यनीकमिति विभक्तिव्यत्ययः । एवं चतुर्दशसहस्राण्यनीकमिति पूर्णे द्वे शतसहस्रे अनीके इति प्रत्येकमूहः कार्यः । एतत्सर्वं मोहनास्त्रेण नष्टम् । तथा—

न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीम् ।
मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना ॥ 6 94 26

इति । तथा श्रीरामवाक्यमपि—

अब्रवीच्च तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनन्तरम् ।
एतदस्त्रबलं दिव्यं मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥ 6 94 38

ततो लङ्कानिवासिनां राक्षसानामतिदुःखतया, तद्दिवसशेषमपि रात्रिमपि युद्धं न । तथा—

आर्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले ।
रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥ 6 96 1

ति । ततस्त्वमावास्यायां रावणनिर्गमनम् ।

तत प्रजवनाश्वेन रथेन स महाबल ।
द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ 6 96 39

त. रावणयुद्धं शक्त्याऽभिहतलक्ष्मणार्थं ओषधिपर्वतानयनानन्तर-नदानीं
देवे पञ्चविंशतिघटिकेति द्योत्यते । तथा श्रीरामं प्रति लक्ष्मणवाक्यम्—

अह तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मन ।
यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकर ॥ 6 102 46

ति तत्मायन्तने मातलिरथानयनम् । तथा—

भूमिस्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षस । 6 103 5
न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवा ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा इन्द्रो मातलिमब्रवीत्
शक्तिशूलधनुर्बाणसर्वायुधसमन्वितम् ॥
रथमारुह्य गच्छ त्वं राघवस्य जयाय मे ।
इत्युक्तो देवराजेन मातलि शक्रसारथि ॥ इत्यादि
देवराजेन सन्दिष्टो रथमारुह्य मातलि ।
अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपात् ॥ 6 103 9
अब्रवीच्च तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थित । इत्यादि । 6 103 10
इत्युक्तस्तु परिक्रम्य रथं तमभिवाद्य च ।
आरुरोह तदा रामो लोकान् लक्ष्म्या विराजयन् ॥ 6 103 14

तदानीं स्वामिनोऽष्टमे त्वङ्गारक । तथा—

कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतम् ।
आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे ॥ 6 103 33

रावणस्य जन्मनि केतु. । मूलनक्षत्रस्य राक्षसदेवताकत्वात् सामान्यकाल ।
तथा—

[नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमतिपीड्यते । 64
मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥ इति ।] 52-53

शस्त्रवर्णः सुपुरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः ।
अदृश्यत कबन्धाङ्कः संसक्तो धूमकेतुना ॥ इति । 6·103 32

तत्र प्रथमायामरुणोदयवेलायां आदित्यहृदयोपदेशः ।

तथा—

रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् ।
पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ 6 107·6

अत्र समुद्यन्तमित्यनेनारुणोदय इति सिद्धम् । तदानीं बाहुयुद्धम् । तथा—

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ 6 110 23-24

स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः ।
जयतां राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ 6 110 21

एवं जपन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रोमहर्षणम् । 6 110 22

दिवारात्रमपि युद्धमेव । तथा—

नैव रात्रं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम् ।
रामरावणयोर्युद्धं विराममुपपद्यते ॥ 6·110 38

एवं युद्धे—

सन्धाय धनुषा रामः शरमाशीविषोपमम् ।
रावणस्य शिरोऽच्छिन्दत् श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥
6 110 25-26

इति शिरश्छेदः ।

तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तथा ।
तस्यैव सदृशं चान्यत् रावणस्योत्थितं शिरः ॥
6 110·26-27

तत्क्षिप्तं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ।

द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं रामेण सायकैः ॥ 6 110 · 27–28

'एवमेकशतं छिन्नं'मिति एकोत्तरशतावृत्तिच्छेदेऽपि रावणक्षये न दृष्टे 6 110·29

'मारीचो निहतो यैस्तु'इत्यारभ्य– 6 110 31

त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रत्यायिका मम ।

किं नु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥ 6 110·33

'इति चिन्तापरश्चासीत्' इति चिन्ताविष्टं श्रीरामं प्रति मातलिवाक्यम्— 6 110·34

दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोस्तयोर्जयमनवेक्ष्य रणे पराजयं च ।

सुरवररथसारथिर्महात्मा रणगतराममुवाच वाक्यमाशु ॥ 6· 110 39

विसृजास्मै वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो ।

विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोऽद्य वर्तते ॥ 6 111 2

मातलिवाक्यश्रवणानन्तरं ब्रह्मास्त्रविसर्जनम् । रावणवधश्च । तथा—

चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनम् । इति । 6 111· 16

गतासुर्भीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युतिः ।

पपात स्यन्दनात् भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ इति । 6·111 22

रावणयुद्धं त्वेकदिनम् । तथा—

देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् ।

पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥ इति । 6 111 37

सर्वरात्रमित्यस्य दिवारात्रमपि नैरन्तर्येण ज्ञातव्यमित्यर्थः । ततो विभीषण-विलापः ।

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा शयानं रामनिर्जितम् ।

शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषण ॥ इति । 6·112 1

ततो मन्दोदरीप्रलापः ।

पतिं मन्दोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् । 6· 114·2

ततो रावणसत्कारः ।

ददौ च पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ।
स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान् दर्भाभिमिश्रितान् ॥ 6 114 112
उदकेन च सम्मिश्रान् ददौ स विधिपूर्वकम् । इत्यादि ।
6 114 113

इत्याद्यतत्सर्वं प्रथमायाम् ।

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
त्र्यहात् केवलवेदस्तु विहीनो दशभिर्दिनैः ॥

द्वितीयायां विभीषणपट्टाभिषेकः ।

घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ।
लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् ॥ 6 115 14-15

तृतीयायां सीताशोधनं ब्रह्मस्तुतिश्च ।

भवान्नारायणो देवः श्रीमान् चक्रायुधः प्रभुः ।
एकशृङ्गो वराहस्त्वं ॥ इत्यादि ।
6 120 13-14

पित्रा समागमः ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं विभुः । इत्यादि ।
6 122 10

चतुर्थ्यां प्रातः ।

तां रात्रिमुषितं रामं सुखे स्थितमरिन्दमम् । 6 124
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥ 1

स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च ।
चन्दनानि च दिव्यानि माल्यानि विविधानि च ॥ 2
अलङ्कारविदश्चैता नार्यः पद्मनिभेक्षणाः ।
उपस्थितास्त्वां विधिवत् स्नापयिष्यन्ति राघव । 3
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ 4

हरीन् सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्थानेनाभिनिमन्त्रय । इत्यादि ततः सेना-
बहुमानं च । तथा— 6.124 5

एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान् विभीषणः ।
रत्नार्थसंविभागेन सर्वानेवान्वपूजयत् ॥ 6 125.10

ततः पुष्पकारोहणम् ।

आरुरोह ततो रामस्तं विमानमनुत्तमम् ।
अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ॥ 6.125 11-12

ततः सकलवानरराक्षसारोहणम् ।

ततस्तत्पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ।
अध्यारोहत्तदा शीघ्रं सामात्यः सविभीषणः ॥ 6 125 24-25

ततः पुष्पकगमनम्—

* अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् ।
हंसयुक्तं महानादमुत्पपात विहायसम् ॥ इति ।

ततः किष्किन्धापुरप्राप्तिः ।

एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना । इति । 6 126 17
किष्किन्धायां चतुर्थी । पञ्चम्यां प्रातः सर्ववानरयोषितां विमानारोहणम् ।

* तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् । 6 125 25
राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ।
ययौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ 6 125 26

अनन्तरसर्गे तु—

'अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् ।
उत्पपात महामेघः श्वसनेनोद्धतो यथा ॥ ' 6 126 1

इति प्रथमश्लोकः पठ्यते ।

तथा — 6 126

तारया चाभ्यनुज्ञाताः सर्ववानरयोषितः ।
नेपथ्यं विधिपूर्वेण कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ 31
अध्यारोहन् विमानं तत् सीतादर्शनकांक्षया । 32

ततो भरद्वाजाश्रमप्राप्तिः ।

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां रघुनन्दनः ।
भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे प्रयतो मुनिम् ॥ 6 127 1

इति पञ्चम्यां चतुर्दश वर्षाणि पूर्णानि । अयोध्यातो निर्गमनमपि पञ्चम्यामेव हि । तदानीमेव —

चतुर्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम । 2 112
न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ इति । 25-26

पूर्वं भरतोक्तवाक्यस्य, 'तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम् ।' इति 2 112 26
प्रत्युक्तवाक्यस्य परिपालनार्थं स्वदर्शनतुल्यं स्ववृत्तान्तनिवेदनमिति हनुमन्मुखेरितं कारितम् । तथा हनुमन्तं प्रति —

भरतस्तु त्वया वाच्यः हनुमन् वचनान्मम । इति । 6 128 5

तथा हनुमता विनिवेदितम् । भरतं प्रति —

उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान् मारुतात्मजः । 34
वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् ॥

अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां कुशलमब्रवीत् । 35
इति श्रुत्वा महाराजो बहुमानमथाकरोत् ॥

शतं सहस्रं धेनूनां ग्रामाणां च परं शतम् ।
सकुण्डलाः शुभाचारा वराः कन्यास्तु षोडश ॥ 43

इति । श्रीरामस्य पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमवासः । तथा —

अर्घ्यं प्रतिगृहाणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यसि ।
तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मज ॥ 6 127 17

इति । किं च गुहं प्रत्यपि—

षष्ठ्यां भरत. समागतः । तथा भरत प्रति हनुमद्वाक्यम्—

अविघ्नं पुष्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि । इति । 6 129 53
पञ्चमीमद्य रजनीमुषित्वा वचनान्मुने. । 6 128 22

इति । तस्मात् षष्ठ्यामेव नन्दिग्रामप्रवेश ।

ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तथा ।
ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ 6-130 36-37

इति । नन्दिग्रामं प्राप्य विमानविसर्जनम्—

वह वैश्रवण देवमनुजानामि गम्यताम् । 6·130 60

इति । ततो जटापरिहारः ।

तत शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्धकाः ।
सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघव पर्युपासत ॥ 6 131·13

ततः सर्वालङ्कारः ।

प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् ।
लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ 6 131 16

इत्यादि । ततः सर्वनगरालङ्कारः ।

शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति ।
स्रग्दाममुक्तापुष्पैश्च सुगन्धैः पञ्चवर्णकै ॥ 6 1:0 8

इति । तत. सायन्तने अयोध्याप्रवेशः—

प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् । इति । 6 131 27

एवं वानराश्च ।

नव नागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः । 6 131. 32

इति यथा निरुक्तम्। ततः—

पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च महात्मनः।
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत्॥ 6 । 31 44

इति राज्ञो गृहप्रवेशः। तथा सुग्रीवप्रेषकौ यन्निवेदत वेलाया—

ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च।
गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः॥ 6 । 31 47

इत्यत्र दीपशब्दश्रवणात् रात्रिरिति सिद्धम्। तदानीं सुग्रीवं प्रति भरत-वाक्यम्—

अभिषेकाय रामस्य दूतानाज्ञापय प्रभो। 6 । 31 48

इति श्रुत्वा सुग्रीवोऽपि—

सौवर्णान् वानरेन्द्राणां चतुर्णां चतुरो घटान्।
ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान्॥ 6 । 31 49

इति। सप्तम्यामभिषेकः। षष्ठ्यां रात्रौ—

यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागराम्भसाम्।
पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः॥ 6 । 31 50

तथा तैरप्यानीतम्। सर्वनदीजलमप्यानीतम्।

नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भैरुपाहरन्। 6 । 31 53

इत्येव सर्वजलान्यानीतानि।

ततस्तद्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम्। इति। 6 । 31 57

तत सप्तम्यामुदयानन्तरं पुष्यनक्षत्रे गुरुवासरे अभिजिद्वेलायां श्रीरामपट्टाभिषेकः।

ततस्स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह।
रामं रत्नमये पीठे सहसीतं न्यवेशयत्॥ इति। 6 । 31 59

ततः— अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना।
सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा॥ 6 । 31 61

तदानीम्— 6 131

छत्रं तु तस्य जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम् ।
श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ 68
अपरं चन्द्रसङ्काशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः । 69

किं च—

प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । 71
अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥
भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः । 72
गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ 73

इति श्रीवेङ्कटार्यकृतौ श्रीरामायणसारसंग्रहे
अर्धदिनोत्तरद्वाविंशद्दिनसमितो
युद्धकाण्डः समाप्तः ।

मैथिलीसमेतश्रीराघवाय नमः ।